

D. TUCOVIĆ

SRBIJA I ARBANIJA

JEDAN PRILOG
KRITICI ZAVOJEVAČKE POLITIKE
SRPSKE BURŽOAZIJE

S predgovorom
MILOVANA ĐILASA

1946.

KULTURA · BEOGRAD · ZAGREB

31.886

2180
1947

Ova knjiga Dimitrija Tucovića dokaz je da je Srbija uvijek imala ljude i pokrete koji su znali da brane i odbrane njenu čast i njene stvarne interese od nazadnih vladajućih krugova, kad god su išli za tim da pokrenu narodne mase da služe njihovim interesima, bilo na štetu drugih naroda, bilo samog srpskog naroda. Tucovićeva knjiga je istorijsko svjedočanstvo neocjenjive važnosti, koje potvrđuje da savjest srpskog naroda nije bila umrla, čak ni u vrijeme kada su svi vladajući slojevi i sve partije, opijeni brzim i relativno lakim pobjedama nad Turskom, jednodušno odobravalı zavojevačku politiku Pašičeve vlade i trovali narodne mase šovinizmom i mržnjom prema malom albanskom narodu, koji je tek stupao u borbu za stvaranje svoje nacionalne države. Tucovićeva knjiga je — u vrijeme kada su pijanstvo od pobjeda i zanos za osvajanjima, bili obuzeli čitavu vladajuću klasu, buržoaske partije i znatan dio sitnoburžoaskih partija — odigrala ogromnu ulogu, ako i ne toliko po tome što je pokrenula mase u borbu (ona je objavljena poslije povlačenja tzv. Primorskog kora iz Albanije), a ono po tome što je okupila najnaprednije ljude, protiv prvih otvorenih pokušaja imperijalističke politike Pašičeve vlade, što je, poničući iz radnog naroda, u ime čitavog naroda branila i obranila čast, slavu i slavnu prošlost ustaničke i slobodarske Srbije od svih koji su pokušali da tu čast i slavnu prošlost uprljaju pred albanskim narodom i progresivnim čovječanstvom. Nije tu, najzad, presudno ni koliko je bila poznata i koliko je masa uspjela da pokrene, jer je to zavisilo od snage radničkog pokreta. Presudno je da se ona pojavila i da je izražavala, preko Tucovića kao vođe proletherske i radne Srbije, stvarne težnje i stremljenja srpskog naroda koji ne samo da nije htio, nego se nije ni mirio sa ugnjetavanjem drugih naroda u ime njegovog. Ona je pokazala svijetu da se srpski narod, a naročito

njegov najnapredniji dio, ne slaže sa zavojevačkom politikom »svoje« vlade i »svoje« buržoazije. Proleterska, radna Srbija još nije imala ni snage ni uslova da povede čitav narod u borbu protiv te i takve politike, ali ona je, s punim pravom u ime naroda, u licu Dimitrija Tucovića i kroz ovo njegovo djelo, ustala protiv zavojevačkog pohoda, zalažući se za slobodu porobljenog naroda.

Utoliko je žalosnije što je ova knjiga danas skoro potpuno zaboravljena, naročito među mlađim generacijama. Tome su doprinijeli mnogobrojni uzroci. Nikakvo čudo što su srpske buržoaske partije, radikali, demokrati i drugi, činili sve da ovo značajno i za nas znamenito djelo pokrije zaborav. A nije ni čudo što je socijalna demokratija, izdajući marksizam i stavljajući se u službu buržoazije, izdajući radničku klasu, izdajući narod, čutke prelazila preko Tucovićevo djelo, kao smrtnog grijeha koji je učinila protiv vladajuće klase i njene imperijalističke politike. Socijaldemokrati su od Tucovića pravili fetiš, ikonu koja, radi obmane radnika, zgodno stoji po kancelarijama komoraških birokrata, ali su istovremeno oduzimali od Tucovića sve ono što je on ustvari značio — borbu protiv imperijalističke, hegemonističke politike »svoje« buržoazije, borbu za ravnopravnost naroda, isticanje, i u radu i u miru, nepomirljivosti interesa radnika i kapitalista, narodne mase i vladajućih slojeva. A nije čudo što ni komunisti, u uslovima teške ilegalne borbe, bez svojih izdavačkih preduzeća, iako su uviđali sav značaj ovog progonjenog i zabranjivanog djela, nijesu bili u mogućnosti da ga ponovo izdaju i da sa njim upoznaju šire slojeve i pomažu da je borba koju oni vode, što je naročito potvrdio ovaj rat, ustvari nastavak (u promijenjenim uslovima i sa daleko više idejne spremne i jasnoće u gledanju na nacionalno pitanje) one borbe koju je vodio plemeniti i veliki sin srpskog naroda Dimitrije Tucović.

Ponovna pojava Tucovićeve knjige poslije više od trideset godina, danas ima i poseban značaj. Ona učvršćuje bratstvo naroda Jugoslavije i albanskog naroda u borbi protiv imperijalizma, pokazujući da se ni u danima kada je soldateska, po nalogu Pašićeve vlade i vojnih klika, kasapila albanski narod i kopala jaz između njega i srpskog naroda, najnapredniji i najdalekovidniji ljudi Srbije nijesu pomirili sa tom i takvom politikom. Tucović je izraz onog slobodarskog

i borbenog narodnog duha, koji ni tada, kao ni ranije — naročito od Prvog ustanka — nije nikad zaspao i koji je u ovim godinama, u licu komunista, podigao čitave narode na Balkanu — da kuju svoje bratstvo protiv inostranih nemačko-italijanskih zavojevača, a danas i intriga imperijalističkih klika Engleske i Amerike.

Tucovićevo djelo nije bila slučajna pojava. Ona je nikla u borbi srpskog naroda za nacionalni opstanak, u vrijeme kada je čitav svijet bio obuhvaćen groznicom priprema imperijalističkog rata, a široke mase u Evropi, naročito sitne buržoazije, opijene i zapaljene šovinističkom propagandom. Tada su postojala dva puta kojima je mogao ići srpski narod: put kojim ga je vodila buržoazija — osvajanje tuđih teritorija i porobljavanje drugih naroda uz podršku »prijeteljskih« imperijalističkih velesila, borba s drugim državama oko podjele plijena koji je otet Turskoj i — put koji je predlagao Tucović — bratstvo i jedinstvo balkanskih naroda (na osnovu potpune ravnopravnosti) u borbi protiv imperijalističkih velesila i za njih vezanih »domaćih« imperijalističkih vlada. Razumije se, ljudi koji su mislili kao Tucović i koji su za srpsko-bugarski rat 1913. godine vidjeli krivicu i kod »svoje« vlade, a u izlasku Srbije na more imperijalističku politiku »svoje« buržoazije, bilo je premalo i slabo su bili organizovani. Ali put za koji su se oni zalagali bio je jedino mogući i za narod jedino pravilni put. Samo tako bi se balkanski narodi mogli spasiti od međusobnog klanja za račun »domaćih« monarhija i buržoazija, »domaćih« imperijalista.

Gledajući na balkanske probleme tako, Tucović je, ustvari, istovremeno razvijao dalje ideje Svetozara Markovića iz njegovog znamenitog djela »Srbija na istoku«, a posebno, u pogledu odnosa s Albancima, nadovezivao se na misli i djela Marka Miljanova, velikog crnogorskog junaka i nepomirljivog borca protiv turskog feudalizma. Svetozar Marković je bio revolucionarni demokrat sa vrlo jakim primjesama socijalističkih ideja. Marko Miljanov je izražavao interese i borbu podjarmljenog seljaštva (»pravoslavnog« i albanskog), a Tucović je, ne gubeći vezu sa narodnom prošlašću i istorijom, išao za tim da iznese stav modernog proletarijata. Svetozar Marković je prilazio pitanju borbe za nacionalno oslobođenje sa stanovišta dosljedne revolucio-

narne demokratije, protiv monarhije i birokratije, u uslovima kada modernog proletarijata u Srbiji nije ni bilo. Marko Miljanov je, slično junacima iz Prvog ustanka, gledao na tu borbu kao na ostvarenje vjekovne težnje seljaštva ugnjetenog od aga i begova, kao na ostvarenje narodne (ustvari — seljačke) pravde i slobode, protiv Turaka i domaćih vladalaca, koji su već bili počeli da vode računa više o sebi i svojim dostojanstvenicima nego o napaćenom narodu. A Tucović je gledao na te probleme imajući pred očima put razvitka ka socijalizmu, ka bratstvu naroda, u uslovima imperijalizma i postojanju modernog proletarijata. Marko Miljanov je izražavao tendencije nedovršenih pobuna seljaštva, ideje narodne, seljačke demokratije i nacionalne slobode, Marković ideje nedovršene buržoasko-demokratske revolucije, tendencije plebejskih masa u toj revoluciji i u rješenju nacionalnog pitanja, a Tucović ideje proleterskog pokreta, tendencije radničke klase u rješavanju nacionalnog pitanja u uslovima imperijalizma.

Ali bi bilo pogrešno misliti da je Tucović sve probleme pravilno vidio. Tucović je nesumnjivo bio najumnija i najdosljednija ličnost srpske socijalne demokratije. Ali treba imati na umu da se srpska socijalna demokratija razvijala u sjenci i pod idejnim vodstvom austrijske i njemačke socijalne demokratije. Vođe i teoreticari austrijske i njemačke socijalne demokratije — Bauer, Kaucki, Hilferding i drugi svijesno su širili oportunističke iluzije u radničkom pokretu. Tucović je nesebično i časno radio za stvar radničke klase i radnih masa uopšte, on je tako reći moderni radnički pokret u Srbiji započeo. Oportunističke ideje vođa II Internacionale on nije širio svijesno, znajući da su revizionističke, ali je nesumnjivo u mnoge od njih i sam vjerovao. Za istoriju, međutim, ima značaja samo činjenica — koje i kakve iluzije je imao, i na šta je pravilno gledao, — u čemu je bila suština njegovih idealaških pogleda.

Najznačajnije Tucovićevo djelo je nesumnjivo »Srbija i Arbanija«. U tom djelu, iako u manjoj mjeri nego u drugim radovima, ogledaju se sve njegove slabosti, sve iluzije, ali se više nego i u jednom drugom njegovom spisu — i ne samo njegovom spisu, nego čitavom radu srpske socijalne demokratije prije i za vrijeme rata 1914—1918 godine — vidi i ono pozitivno, ono u čemu je on otišao mnogo dalje

od svih socijaldemokrata u Evropi, izuzev boljševika, u čemu se najviše primakao boljševicima i Lenjinovom i Staljinovom učenju o nacionalnom pitanju.

Tucović nije imao pojma o boljševizmu i o Lenjinovom radu. On je čitavoj borbi koju je vodio Lenjin za izgradnju proleterske partije i za udaranje njenih ideoloških osnova, vidio samo »žalosni« rascjep u ruskoj socijalnoj demokratiji, radujući se kada bi Lenjin, »stari cjepač«, »ostao u manjini« (npr. u tzv. avgustovskom bloku). On ne samo da nije znao o kakvim se dubokim ideološkim razlikama radi u unutrašnjoj borbi ruskog radničkog pokreta, nego nije znao ni najosnovnije činjenice o radu, snazi i stavovima boljševika. On je u privatnim razgovorima nazivao Dragišu Lapčevića, notornog oportunistu i revizionistu, »radikalom u socijalnoj demokratiji«, pa ipak je, u skladu s učenjima vođa II Internacionale — »radi mira u partiji«, sjedio s njim u istim forumima. On nije razumijevao — što potvrđuje i ona knjiga — klasnu suštinu tadašnje buržoasko (demokratske!) države i njenog aparata sile (vojske). Njemu nijesu bili jasni putevi razvitka revolucije u uslovima nove — imperijalističke — epohe, pa prema tome ni suština imperijalizma, kao najvišeg stupnja kapitalizma. On nije sasvim shvatio duboki oslobodilački smisao pobuna albanskih plemena, kao ni veliki značaj pojava sličnih Marku Miljanovu (on ga naziva »srednjevjekovnim riterom«). U borbi protiv »svoje« buržoazije u imperijalističkom, pljačkaškom ratu, on nije otišao do konkretnih zaključaka (poraz »svoje« buržoazije i »svoje« imperijalističke vlade u takvom ratu). U vrijeme kada je drug Staljin u svom znamenitom djelu »Marksizam i nacionalno pitanje« obračunao s Otom Bauerom, najpoznatijim »teoretičarom« nacionalnog pitanja u II Internacionali, Tucović se tim istim Bauerom oduševlijavao i zanosio.

Pa ipak bi, uprkos tim činjenicama, bilo pogrešno potcijeniti značaj ove Tucovićeve knjige. Tucović se zanosio Bauerom, ali njegova knjiga samo po spoljnoj formi, po opštoj frazeologiji, po nekim opštim postavkama, ima veze s Bauerovim radovima i »teorijama« o nacionalnom pitanju. Po suštini, po osnovnim pitanjima, po konkretnoj obradi i tretiranju pitanja, on se u osnovi razlikuje od Bauera i od svih »teorija« vođa II Internacionale. On je dosta daleko od toga da bi mogao da bude na liniji učenja Lenjina—Sta-

ljina, ali i veoma daleko od toga da bude na liniji »učenja« II Internacionale.

Šta je osnovno u »učenju« o nacionalnom pitanju kod Bauera i vođe II Internacionale? Vođe II Internacionale smatraju: 1. Imperijalisti u kolonijama i polukolonijama, iako dolaze ognjem i mačem, ipak pomažu — širenjem kapitalističkih odnosa — napredak tih zemalja, razbijanje patrijarhalnih (feudalnih) odnosa u njima; 2. Vođe II Internacionale postavljaju za ugnjetene narode pravo na kulturnu autonomiju a ne pravo na samoopredjeljenje do otcjepljenja, jer je, tobože, velika država naprednija i sa većim mogućnostima razvitka nego mala država; 3. Vođe II Internacionale smatraju da u zavojevačkim, imperijalističkim, pljačkaškim ratovima ne treba raditi na porazu »svoje« vlade, nego apelovati na ostvarenje mira za »urazumljivije« ratobornih grupa i militarista.

Nije teško uočiti da je ova politika u interesu najreakcionarnijih i najagresivnijih imperijalističkih vrhova. 1. U borbi kolonijalnih naroda nije osnovno koji slojevi i u ime čega tu borbu vode, nego — da li ona objektivno služi slabljenju imperijalista, glavnih neprijatelja radničke klase. Staljin je istakao, da je, npr., turganistanski apsolutistički monarh, koji se bori protiv engleskih imperijalista, objektivno napredniji od engleskih socijalista (laburista), koji pomažu zavojevačku politiku svoje vlade. Znači: iako porobljavanje kolonija donosi više društvene odnose (kapitalističke namjesto feudalnih), to porobljavanje nema ničeg progresivnog, jer jača pozicije buržoazije zavojevačke zemlje u borbi protiv »njenog« proletarijata, a zaustavlja i slobodan razvoj ugnjetene nacije. 2. Svesti prava ugnjetenih naroda na kulturnu autonomiju i proglasiti za apsolutan princip veće progresivnosti velike države, ustvari znači opravdavati porobljavanje drugih naroda i postojanje mnogonacionalnih država sa jednom vladajućom, hegemonističkom nacijom (Bauerova teorija o progresivnosti postojanja Austro-Ugarske). Ako otcjepljenje ugnjetene nacije znači slabljenje imperijalizma, slabljenje glavne imperijalističke grupe, imperijalista vladajuće nacije, proletarijat se neće protiviti, nego će, naprotiv — pomoći otcjepljenje ugnjetene nacije. Uporedo sa tim proletarijat ugnjetne nacije treba da radi protiv »svoje« buržoazije, koja širi šovinizam i svim silama kopa jaz između

»svoga« proletarijata, »svoga« naroda i proletarijata i naroda vladajuće nacije. U svakom slučaju — borba za kulturnu autonomiju ustvari jača pozicije imperijalista vladajuće nacije, jer štiti »jedinstvo« »velike« države, jer ne vezuje borbu ugnjetene nacije s revolucionarnom borbom proletarijata vladajuće nacije, jer bajkom o progresivnosti svake velike države, ubjeđuje mase da budu državotvorne, tj. pokorne imperijalistima, nosiocima velikodržavnih ideja, i — najzad — jer poriče progresivni karakter revolucionarne nacionalne borbe ugnjetenih naroda; sve u svemu — proletarijat vladajuće nacije mora dosljedno braniti princip samoopredjeljenja do otcjepljenja, a ne pravo na kulturnu autonomiju. 3. U pljačkaškom, nepravednom ratu, proletarijat mora braniti taj princip ratnim sredstvima, tj. — radeći na porazu »svoje« vlade i »svoje« buržoazije. U ratu sva sredstva (kao što su npr. apeli za mir, propovijedanje da se ne proljeva suviše krvi jer se i tako već mnogo proliva itd.) sem ratnih (oružane borbe) — neefikasna su i koriste vladajućoj imperijalističkoj buržoaziji da vara i stišava mase. Marksističko učenje o nacionalnom pitanju smatra da su borbe ugnjetenih naroda protiv imperijalizma sastavni dio borbe proletarijata za svrgavanje vlasti imperijalista, da te borbe sadrže u sebi neiscrpn rezervoar antiimperijalističkih snaga i da je zadatak proletarijata ne samo da te borbe pomaže — i da ih organizuje, rukovodi njima, dosljedno se boreći — i prema datim uslovima dosljedno primjenjujući odgovarajuće metode — za ostvarenje načela (proletarijat vladajuće ugnjetenog naroda) — bratstva radnika i narodnih masa ugnjetene i vladajuće nacije.

Postavlja se pitanje — kakav je bio Tucovičev stav u ovim problemima?

Tucovič je jasno i nedvosmisleno istakao da Pašičeva vlada svojim pohodom u Albaniju, u novembru 1912 godine, nije donosila ničeg progresivnog albanskom narodu, nego naprotiv — kočila njegov razvitak, njegovu borbu za stvaranje slobodne države, pripomagala svojim nezajajljivim apetitima da se u Albaniji, suzbijajući akciju Pašičeve vlade, ugnjezde, stvarajući vazalnu državu, imperijalistički kolosi — Italija i Austro-Ugarska. 2. Tucovič, nasuprot Baueru, ne ističe parolu kulture autonomije, nego pravo albanskog

naroda na samostalan državni život i slobodan unutrašnji razvitak. 3. Tucović oštro ustaje protiv zavojevačke politike srpske vlade, koja u suštini pojačava i ropstvo srpskog naroda. On odriče svaku pomoć takvoj vladi i takvoj politici i raduje se njenom porazu.

Iz toga izlazi, da je Tucović u ovoj knjizi, ustajući protiv zavojevačke politike »svoje« vlade i »svoje« buržoazije, uzimajući u zaštitu pravo albanskog naroda na samostalan državni razvitak, istupio časno i nedvosmisleno, braneći socijalizam i internacionalizam, braneći mali, zaostali narod od »svoje« buržoazije, dakle ono što nijesu nikad ni pokušali oportunistički, proimperijalistički teoretičari iz II Internacionalne, Tucović se nesumnjivo držao Marksa, ali nova — imperijalistička — epoha tražila je novu razradu i postavljanje nacionalnog pitanja, što on nije učinio, niti je bio kadar da učini. To su učinili Lenjin i Staljin — razradujući nacionalno pitanje takoreći od početka, na nov način u novim uslovima. Ali Tucović nije, kao vođe II Internacionalne, izdao Marksa, niti je zamijenio Marksov internacionalizam socijal-šovinizmom. Tucovićeve osnovna slabost nije — što je tipično za vođe II Internacionalne — u reviziji, u izmjeni Marksa, nego u tome što nije bio kadar da do kraja shvati novu epohu i nužnost dalje razrade marksističke teorije nacionalnog pitanja u promijenjenim uslovima. Nasuprot vođama II Internacionalne Tucović je istakao parolu bratstva i ravnopravnosti balkanskih naroda, razvijenih i nerazvijenih, u borbi protiv imperijalističkih velesila. On je bio jedini, koji je na čelu najnaprednijeg dijela naroda u u Srbiji podigao, u ime naroda, glas protiv pljačkaške, zavojevačke politike buržoaske (Pašičeve) vlade, a za slobodu albanskog naroda, za njegovo pravo za nesmetan razvitak, za bratstvo srpskog i albanskog naroda.

U samu zoru imperijalističke politike srpske buržoazije, Tucović je tu politiku dočekao vatrom. Iz čitavog pobjedničkog, šovinističkog pijanstva toga vremena, on se uzdigao kao budna savjest naroda. Ako nije imao za sobom dovoljno organizovane i svijesne snage da borbu razbukti, ako nije znao da vidi sve uslove i da primijeni sve metode borbe, on je u svakom slučaju časno izvršio svoju dužnost i započeo borbu, makar sa svim nedostacima i slabostima.

Novi pokret, koji je došao i razvio se dalje iza njega, znao je, s vremenom, naći i pravilne puteve i sredstva, da u novim uslovima ostvari ideale za koje se i on borio. Komunistička partija Jugoslavije, organizujući narodne mase za istjerivanje okupatora iz svoje zemlje, u naslonu na Sovjetski Savez, novu socijalističku državu stvorenu pod rukovodstvom Lenjina i Staljina, ostvarila je i bratstvo i saradnju jugoslovenskih naroda i udarila temelje za bratsku saradnju sa ostalim balkanskim narodima, a naročito Albanima i Bugarima, s kojima su iste one reakcionarne klike protiv kojih je Tucović ustao, gledale da zavade srpski narod i ostale narode Jugoslavije.

Utoliko je draže današnjim borcima za slogu balkanskih naroda protiv tuđinskih zavojevača, što vide da ni u vrijeme kada je počinjala šovinistička, imperijalistička politika reakcionarnih klika, koja je trovala odnose sa bratskim i susjednim narodima, napredni duh i savjest njihovog naroda nijesu spavali, nego su opominjali i pozivali u borbu za bratstvo i ravnopravnost naroda, što vide da se nit progresivnog razvitka i borbe za progres, nije ni u jednom trenutku prekinula i da ta borbi i danas može pomoći — i već stvarno pomaže — ostvarenju velikih, vjekovnih ideala najvećih duhova Balkana — solidarnosti i jedinstvu balkanskih naroda u borbi protiv zavojevača.

Ova knjiga Dimitrija Tucovića potvrđuje to bolje od ičega i u tome je, sem ostalog, njen veliki značaj, i zato je volimo i njome se ponosimo.

MILOVAN ĐILAS

PREDGOVOR

Arbanskim pitanjem pozabavili smo se ovde nešto potpunije više iz praktičnih potreba nego iz teoriskoga interesa. Arbanska politika naše vlade završena je porazom koji nas je stao velikih žrtava. Još veće žrtve nas čekaju u budućnosti. Zavojevačkom politikom srpske vlade prema arbanaskom narodu stvoreni su na zapadnoj granici Srbije takvi odnosi da se u skoroj budućnosti mir i redovno stanje teško mogu očekivati. U isto vreme Arbanija je tom politikom gurnuta u naručja dve na zapadnom Balkanu najzainteresovanije velike sile, a svako učvršćivanje uticaja ma koje kapitalističke države na Balkanskom Polucstrvu predstavlja ozbiljnu opasnost za Srbiju i normalan razvitak svih balkanskih naroda.

Ali da se tom praktičnom cilju odgovori, morali smo se zabaviti prilikama u Arbaniji. To je bilo u toliko potrebnije učiniti što je, prvo, naša štampa, u pogubnoj utakmici da pomogne jednu rđavo upućenu i rđavo izvođenu politiku, mesecima i godinama rasprostirala o arbanaskom narodu tendenciozna mišljenja, i što je, drugo, takvim mišljenjima i sama vlada pokušavala da opravda svoju zavojevačku politiku u Arbaniji.

Više obaveštenja o prilikama i sukobima interesa na tom kraju Balkana treba da posluži pravilnijem shvatanju prilika u Arbaniji i stvaranju boljih odnosa između srpskoga i arbanaskoga naroda. Naročito je više obave-

štenja potrebno proletarijatu na kome poglavito leži veliki zadatak da najodlučnije ustane protiv zavojevačke politike buržoazije i vlasničkih krugova i da na jednom aktuelnom praktičnom pitanju pokaže koliko je zdrav i spasonosan rad balkanske socijalne demokratije na prijateljstvu, savezu i najpunijoj zajednici svih balkanskih naroda.

Ako bi ova knjižica poslužila kao priložak tome istoriskom zadatku balkanskih socijaldemokratskih partija, naša skromna očekivanja time bi bila opravdana.

1. januara 1914.

Beograd.

D. T.

I.

IZ ŽIVOTA ARBANASA

1. Postojbina i rasprostiranje.

Postojbina Arbanasa je u glavnom jedan splet gorostasnih planina koje odvajaju plodne kotline Stare Srbije i Makedonije od Jadranskoga Mora. Ona se spušta na morsku obalu od Skadra na severu pa na jug do grčkoga naselja; ali taj relativno dugačak primorski pojas je ne samo uzak već i podbaran i malaričan. Najpovoljnije uslove za život pružaju mestimično proširene plodne doline Drima, Maće, Semene, Škumbije i Devola. Ali oblast planinskih klanaca sa omanjim rečnim lukama i ravninama je i danas prava postojbina arbanaskih plemena koja uporno čuvaju odnose i navike života davnajšnjega porekla.

Preko toga planinskoga zemljišta prolazili su nekada vrlo važni putevi kulturnoga sveta, među kojima se naročito ističu na jugu Via Egnatia: Drač, Elbasan, Struga, Ohrid, Bitolj i dalje za Solun i Carigrad i na severu Via di Zenta, Zetski put, koji se od Skadra probijao dolinom Drima ka Prizrenu i dalje vodio u unutrašnjost Balkanskoga Poluostrva. Tragovi nekadašnjega značajnoga privrednoga i kulturnoga kretanja koje je teklo tim putevima i njihovim ograđcima sačuvani su do danas u većinom porušenim utvrđenjima i još očuvanim

monumentalnim mostovima; njih je puna Albanija. Ali putevi su danas opusteli. Po malim zasutim stazama koje su mestimično teško prolazne jedva im se trag nazire. A dalje od njih desno i levo caruje tolika primitivnost života, kao da su se uticaji nekadašnjega kulturnoga kretanja zadržavali na prvim grebenima karsta kroz koji su se ti putevi s mukom probijali. Zar nam pre ciglih nekoliko godina jedan putnik po Severnoj Albaniji ne veli u svojim beleškama kako je pucnjima iz revolve-
ra »objavio seir na daleko što je prvi put noga Evrop-
ljaninova stupila na vrh Kunorin i što je prvi put Evrop-
ljanin gledao lurjanska jezera«? Kao da čujemo rado-
stan glas ispitivača Centralne Afrike.

Sudbina ovih oblasti nerazdvojno je skopčana sa sud-
binom Jadranskoga Mora. Dokle je Jadransko More, kao
što ćemo docnije videti, bilo jedan veliki kanal kroz koji
je tekao ceo ogromni saobraćaj Zapada sa Istokom, ja-
dranska obala je u privrednom pogledu bila vrlo živa.
Tragovi toga privredno-trgovinskoga života vide se u
arbanaskim primorskim gradovima kao i na ponekim
starim rudokopima. Skretanjem trgovinskoga saobra-
ćaja sa Sredozemnoga Mora na Atlanski Okean, o čemu
opširnije govorimo u trećoj glavi, pogođeno je celo Bal-
kansko Poluostrvo, pa i Albanija. U toku vremena luke
Jadranskoga Mora gube stari značaj za svetski saobra-
ćaj sa Carigradom i Istokom, usled toga i transverzalni
putevi kroz Albaniju, a unutrašnji saobraćaj na polu-
ostrvu počinje usled mnogih političkih i privrednih pro-
mena gravitirati sve više Solunu na jug i Srednjoj
Evropi na sever. Ovamo, ka Solunu, okreće se i trgovina
svih varoši pored Drima, od Korče do Peći, u kojima još
živi stara trgovačko-zanatlička generacija koja je neka-
da radila isključivo sa Dračom, Krojom i Skadrom.

Tako je prirodna otsečenost arbanaske postojbine poja-
čana skoro apsolutnom kulturno-saobraćajnom isključe-
nošću, a Turska, inače kruta za sprovođenje i obezbeđe-
nje saobraćaja, samo se radovala što je ova plemena
mogla skinuti s vrata, ostavljajući ih samima sebi, pljač-
ci i međusobnom istrebljivanju.

Plemena su se namnožavala, uprkos besnenju krvne
osvete, a u planinama i gudurama sa starim načinima ra-
da hleba ne dostiže. Iz te teskobe Arbanasi su tražili
izlaza i, kao što uvek u istoriji narodnih seoba biva,
oni su se kretali tamo gde priroda pruža više sredstava
za život, ka plodnim kotlinama Stare Srbije i Makedo-
nije. Na ovu stranu ih je uostalom vodio i nov pravac
saobraćaja, jer su danas varoši s ove strane Drima,
snabdevane espahima preko Skoplja, Bitolja i Soluna,
postale pijacama čak i onih arbanaskih plemena koja
žive duboko u Albaniji.

31.886
O tom prodiranju Arbanasa na istok u nas se mnogo
pisalo, jer se jako ticalo srpskoga naselja u severozap-
adnim oblastima Turske. To je i danas glavno sred-
stvo kojim šovinistička štampa izaziva kod srpskoga na-
roda mržnju prema »divljim« Arnautima, prikrivajući
kao guja nokte divljaštva koja je srpska vojska prema
njima počinila. Koliko je samo suza proliveno što je isto-
risko Kosovo preplavljeno Arnautima. Oni su prošli i
dalje i opasali staru srpsku granicu, u velikom broju su
nađeni u novooslobođenim okruzima i, nažalost, iz njih
najureni, da u toliko bude jači arnautski pojas oko gra-
nice; spuštali su se i u Makedoniju, jako proželi tetovsku
kotlinu i sišli na Vardar; sa severozapada su opasali
Skoplje.

Mi se ne možemo ovde upuštati u pitanje: u koliko je
proređenost srpskoga elementa u ovim krajevima nepo-

sredan rezultat arnautske navale a u koliko je posledica opštega, utvrđenoga kretanja srpskoga naroda s juga na sever? Naseljavanje Šumadije je bez svake sumnje došlo raseljavanjem jugozapadnih krajeva. Istoriski je utvrđeno da se srpski živalj iz ovih krajeva povlaćio u masama uz austrijske trupe, kada god su ove u 17. i 18. veku morale obustavljati svoja nadiranja na jug i povlačiti se. Naposljetku, odakle su Srbi po Staroj Vojvodini i ko ih je i zbog čega preveo? Kada bi se o svemu tome i mnogo koječemu drugom htelo voditi računa, onda *krona osveta* koju danas vlasnička Srbija prema Arbanasima propoveda i *vrši* ne bi bila ni toliko opravdana koliko ona na koju se Balkanicus i D-r Vladan zgrožavaju. Ako bi, uostalom, stajalo da je srpski element prosto na prosto potisnut arbanaskim, zar bi to bio prvi slučaj u istoriji da navala nekih plemena čvršće organizacije ili drugih preimućstava potisne neki narod sa njegova ognjišta? Zar slovenska plemena nisu potisla starosedioce ovih zemalja sredstvima o kojima istorik nema ni malo lepo mišljenje? I zar, naposljetku, nisu Turci potiskivali i njih i druge pokorene narode, pa ih uprkos toga zvanična Srbija smatra danas za najveće ljubimce svoje u novim krajevima?

Arbanasi su se rasprostrli na istok na račun Slovena, to je istina. Ali ispitivanje uzroka toga arbanaskoga prodiranja još manje daje za pravo osvetničkom držanju prema njima. Pre svega, na koji su način Arbanasi osvojili ove krajeve: potiskivanjem ili pretapanjem? Na kom su polju bili jači? Naravno da oni za pretapanje, za asimilaciju tuđega elementa nisu imali uslova, jer su kulturno stajali ispod svih suseda, pa čak i Crnogoraca. Prof. Cvijić je našao na Kosovu svega 140 poarbanaše-

nih kuća! Arbanasi su se dakle nastanjivali na mestima koja su drugi silom ili milom napuštali, sa kojih su starinci otišli ili potisnuti. To napuštanje je, nema sumnje, vrlo velikim delom posledica nesnosnoga susedstva primitivnih, pljačkaških, neobuzdanih arnautskih plemena ili čak njihova gruba pritiska. Nesigurni sa imovinom, neobezbeđeni sa životom, sprečeni u slobodi rada i raspolaganja proizvodom svoga rada, starinci su se sa svojih ognjišta morali uklanjati.

S druge strane, česte migracije su odlika života u Turskoj uopšte, a ne samo u graničnim oblastima prema Arbanasima. A uzrok tako lakom i čestom seljakanju leži u begovskom sistemu privrede. Kao god što je stočarsko zanimanje Arbanaca osnov njihovoj lakoj pokretljivosti i nomadskim navikama, tako isto je feudalni sistem svojine zemlje bio glavni razlog što su se starinci toliko rešavali na seobu. Oni nisu bili vezani za ognjišta *svojinom*, najčvršćom vezom za koju se u društvu zna. Prema tome ispitivanje ovoga pitanja mora nas dovesti do uverenja: da je martinka »divljih« Arnauta u svakom pogledu nedovoljan razlog za objašnjenje procesa arbanaskoga ovlašćivanja i prodiranja na istok, već da se taj proces vršio na osnovici ekonomskoga sistema koji je bio do današnjega dana realna podloga celokupnoga života u Turskoj.

U koliko su drugi uzroci tome pripomagali, kao napr. osećaj nesigurnosti i gruba sila, oni su ležali u sistemu vladavine u Turskoj, u opštoj anarhiji uprave i nezaštićenosti raje. Turski režim je gledao kroz prste kada Arbanasi vrše gruba nasilja prema hrišćanima, kao što ih je opet nemilosrdno kosio ako svojim postupcima povrede vlasničke interese režima. Nisu Arbanasi jedino

pleme sa kojim je turski režim postupao kako mu je kada bilo potrebno. Takvi su i Kurdi, susedi Jermena.

Prodiranjem na istok arbanaski elemenat se ne samo jako izmešao sa srpskim naseljem, već je gotovo potpuno ovladao u nekim oblastima, kao što su Metohija i Peć, u kojima je do pre nekoliko vekova bilo političko i crkveno središte srpskoga naroda pod Turcima. Najlepši spomenici srpske srednjevekovne kulture nalaze se danas u sredini skoro isključivo arbanaskoga naroda. A ta mešavina živih ljudi i starih spomenika, koja je pri ograničenju Arbanije prema Srbiji dala toliko posla Londonskoj Konferenciji, postala je ukrštanjem dva pravca kulturnoga i narodnoga kretanja: prvi, stariji, za vreme trgovinskih veza srednjevekovne srpske države sa Jadranskim Morem, izazivao je prodiranje srpskoga naroda ka primorju, i mrtvi spomenici toga prodiranja nalaze se po celoj Severnoj Arbaniji; drugi, noviji, nastao je kao posledica povlačenja srpskoga naroda severoistočno, dublje u unutrašnjost i bliže severnoj granici. Stopu u stopu za tim povlačenjem nastupao je arbanaski elemenat.

U prvom periodu pobeđivala je politička i kulturna nadmoćnost srpskoga naroda, u drugom periodu pobeđivala je kulturna zaostalost i osamljenost arbanaskoga naroda u kojoj je plemenska organizacija bila sačuvala punu snagu. Turska ne samo da nije ništa učinila da Arbanase iz osamljenosti izvede i kulturnim merama pokuša uvesti u zajednički život, već je u suštini svoga sistema vladavine nosila sve uslove za konzerviranje arbanaske primitivnosti kao što je kočila razvitak u svakom drugom pogledu. To je sada, kada nema više turskoga režima, potrebno u toliko jače naglasiti što su vlasnički krugovi balkanskih državnica, kao naslednici

turske vlasti, već pošli putem ne naučnoga principa: *da se sa promenom ustanova i uslova života menjaju i ljudi, već putem varvarskoga načela, kojim se čak ni Turska nije u tolikim razmerama služila: da su grobovi i vešala veći učitelj od novih ustanova.*

2. Plemenska organizacija i krvna osveta.

Prodiranje Arbanaca na istok je od velikoga istorijskoga značaja. Ono je odlučilo sudbinu srpskoga naroda u celoj oblasti na južnoj granici predašnje Srbije. Ono je stvorilo onaj poznati arnautski pojas koji je vrlo verovatno mogao biti jedan od uzroka što naša narodna revolucija 1804 nije otišla dalje na jug, ali koji je u svakom slučaju sprečavao docnije uticanje života slobodne Srbije na potištene slovenske mase u Turskoj.

Ali to arbanasko prodiranje na istok upućuje nas da posumnjamo u čvrstinu plemenske organizacije društvenoga života kod njih. Naime, ono je posredan dokaz da se plemenska organizacija kod Arbanasa *iživljava* i da ne drži više svoje članove sigurno u ruci, *jer ona nije više u stanju da zadovolji njihove životne potrebe.*

U Severnoj Arbaniji društveni život Arbanasa vrši se još uvek u granicama plemena kojih po frateru Mihačeviću ima dvadeset i sedam.¹ Istina kretanjem i iseljavanjem stanovništva ovih brda plemena su često puta *teritorijalno rasturena*, ali *krvno srodstvo* se i posle toga oseća. Krasnića ima napr. u prizrenskoj okolini, na Kosovu, u Ostrozubu, u đakovičkoj nahiji, pećskoj i be-

¹ Vid. Fra. Lovro Mihačević. Po Albaniji. Dojmovi s puta. Str. 21—24.

ranskoj, u Malesijama i t. d.² Ma da se Krasnići u svima tim krajevima drže svoga plemenskoga imena i srodstva, ma da se svi ti rastureni delovi jednoga plemena smatraju kao *jednoplemenici* ili arnautski *kušerini*, sasvim je prirodno što udaljavanje ovih ljudi sa njihove prvobitne plemenske baze slabi njihovu plemensku privrženost, postepeno gasi plemenske tradicije i stare navike života. Ako ti doseljenici dođu u krajeve u kojima su jaki drugi kulturni uticaji ili u kojima vlada državni zakon, kao što je to vardarska dolina, kod njih vrlo brzo plemensko srodstvo, plemenske navike života, krvna osveta i t. d. ustupaju mesta opštem zakonu i novom načinu života. Kada stranac putuje kroz te krajeve, teško će po načinu rada, obrađenosti zemlje i vođenju gazdinstva moći primetiti da ima kakve razlike između ovih arnautskih doseljenika i slovenskih starinaca.

Kod plemena koja su ostala na svojem plemenskom ognjištu, bilo cela ili glavnom masom, plemenska organizacija predstavlja još uvek jednu živu društvenu silu. Kod izvesnih plemena naći će se još i danas plemenske starešine koji uz pripomoć nekoliko starijih i viđenijih ljudi rukovode opštim poslovima plemena. Još uvek postoji plemenska organizacija sudske vlasti, bilo u vidu *plećnije* (starost), skupa dvanaestorice koji se biraju od slučaja do slučaja za rešenje krupnijih sporova, bilo u vidu *sudova dobrih ljudi* ili naročitih *izabranih sudija*. Za izbor ovih plemenskih funkcionera kao i za druge plemenske poslove služe *narodni skupovi* čije su odluke apsolutno obavezne. Ali kao najkarakterističnija manifestacija plemenskoga života kod Arbanasa postoji još

² Vid. „O Arnautima“. Pismo od M. Č. Borba god. 1912. Br. 15.

uvek *krvna osveta*, od koje je, kao što Engels lepo veli, naša smrtna kazna samo civilizovana forma. »Za svoju bezbednost pojedinac se oslanjao na zaštitu plemena, i to je mogao činiti; ko njemu kakvo zlo učini, čini ga celom plemenu. Iz toga, iz krvnih veza plemena ponikla je obaveza krvne osvete, koja je kod Irokeza bila bezuslovno priznata. Ako član tuđega plemena ubije jednoplemenika, celo pleme ubijenoga bilo je obavezno na krvnu osvetu. Najpre se pokuša izmirenje; pleme ubice drži veće i čini plemenu ubijenoga predloge za izmirenje, obično nudeći izjave sažaljenja i velike poklone. Ako se oni prime, stvar je time svršena. U obrnutom slučaju povređeno pleme naimenuje jednoga ili više osveta koji su obavezni da ubicu gone i ubiju.«¹

¹ Vid. Friedrich Engels, *Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats*. S. 78.

O krvnoj osveti kod Arbanasa *Mihačević* veli: „Krvna se osveta ne smije zaboraviti, ona se mora, htio ne htio, osvetiti... Ubojica, da se bar za neko vrijeme očuva od krvne osvete, mora ostaviti svoju kuću i seliti u drugo selo. Ali rodaci ubijenoga imaju pravo ubiti ne samo baš ubojicu, nego i ma koga muškarca iz njegove kuće i iz njegove svojte, a i pored toga uvijek ostaje dužnost ubiti ubojicu. *Pa budući osveta osvetu izaziva, to se događa, da se gomila krv na krv, te se ubijaju, da čitave porodice ostaju bez muške glave i tako utrnu. Osveta traje do pet, deset, dvadeset, pa gde i više od pedeset godina*“. Krvna osveta se izbjegava *plaćanjem ili praštanjem*. Sastanu se predstavnici jedne i druge strane, dvanaest ili više, u kući ubice na zbor na kome događaj raspravljaju. Ako se sporazum postigne, uvode ubicu vezanih očiju i ruku, pa zovnu uvređenoga da mu oprost i u znak toga odreši oči i ruke. Drugi način izmirenja je ovakav. Ubica ode u pratnji dva tri prijatelja kući uvređenoga i vezanih ruku pada pred njim na koljena i moli za oprostaj. U znak praštanja uvređeni mu odreši ruke i vodi ga u kuću na čast. („Po Albaniji“, str. 103—105.)

Ma kako se mislilo o sadašnjem autoritetu ovih plemenskih ustanova prema članovima plemena i o sadašnjoj svežini starih plemenskih tradicija, nesumnjivo je *da se plemena još i danas javljaju jedna prema drugima kao izvesna samostalna politička tela*. Mnogi prirodni i društveni uzroci, karakter zemljišta, naseljavanje, oskudica u zemlji, seoba i t. d. uticali su da se ove zajednice krvnoga srodstva najrazličnije kombinuju sa regionalnim zajednicama koje vezuju mnogi važni lokalni interesi, zajednicama ljudi različitih plemena nastanjenih u jednoj oblasti, kao što su to barjaci i krene. Ali preko svih tih veza i interesa još uvek važi: *što je iza okvira plemena tuđe je*. U tim plemenskim okvirima Arbanasi nalaze najsigurnije zaštite, jer se još uvek celo pleme zalaže za svakoga jednoplemenika.

Ali i ako plemena u Severnoj Arbaniji predstavljaju jedna prema drugima zasebne »države« koje čuvaju svoje granice kao svetinju, i ako krvna osveta još uvek radi, ipak se mora priznati *da je ekonomska podloga plemenskoga života i kod Arbanasa odavna iščezla*. Pre svega zemlja više nije zajednička plemenska svojina. Izvršena je deoba zemlje, ali ta deoba još nije otišla do kraja. Kao zajednička svojina su još samo šume, i to ne uvek, ispaše, vode i t. d.; sva ostala ziratna zemlja svojina je *zadruga* koje su u Severnoj Arbaniji veoma razvijene. Kao tip jedne takve zadruge izneo nam je Marko Miljanov¹ »nedijeljenu familiju« Jaka Matina iz Miridita koja »ima okolo stotine čeljadi, među kojima je okolo šezdeset vojnika pod oružjem«. Pet, deset, petnaest i dvadeset odraslih ljudi u kući su vrlo česta, upravo redovna pojava kod Arbanasa.

¹ Vid. Život i običaji Arbanasa. Str. 47.

Bez obzira na veličinu ovih zadruga, sa deobom zemlje plemenska organizacija je izgubila osnov unutrašnjeg jedinstva i harmonije. Pojedine porodice su bile u mogućnosti da na račun drugih zahvate veći i bolji deo plemenske zemlje. A kako je — što je za raspadanje plemenskih organizacija naročito važno — novčana privreda svuda više ili manje prodrila, jače i bogatije zadruge su mogle svoje bogatstvo uvećavati prikupljanjem zemlje, pljačkom, otmicom, trgovinom i svima drugim sredstvima kojima novčana privreda i proizvodnja espapa otvara širom vrata.

Kao što je prelaskom zemlje iz plemenske svojine u zadružnu i razvitkom novčane privrede razdruzgana istinska podloga unutrašnjega plemenskoga jedinstva, tako je i oskudica u zemlji i stešnjenost u severoarbanjskim krševima natovarila plemenima na leđa stalnu borbu oko zemlje i plemenskih atara. U cvetu svoga razvika plemenska organizacija pretpostavlja vrlo nerazvijenu proizvodnju i vrlo retku naseljenost u prostranoj oblasti. Dokle pleme ima na raspoloženju dovoljno nezauzete zemlje koja se sa namnožavanjem članova prosto zauzima i uvlači u obradu, dotle su svađe i borbe oko zemlje izlišne, dotle oskudica u zemlji ne uvlači pleme u stalne sukobe sa susednim plemenima, dotle i privatna zadružna svojina zemlje nije po jedinstvo plemenske organizacije tako opasna. I u tom pogledu je plemenska organizacija kod Arbanasa izgubila realnu podlogu.

Kako se to može objasniti? Plemenska organizacija izgubila ekonomsku podlogu, pa ipak se održava. Kako je to moguće?

Takve pojave za istoriju ljudskoga društva nisu ništa neobično. Organizacija ljudskoga društva, oblici zajedničkoga života upravo i idu za ekonomskim promenama, kao posledica istih, nikako obrnuto. A kako će se i kojom brzinom vršiti proces prilagođavanja oblika društvenoga života oblicima rada i proizvodnje, to sad zavisi od mnogih drugih istoriskih faktora.

U tom pogledu za arbanaska plemena je veoma karakteristično: prvo, što je sadašnja njihova postojbina isključivo krševita, planinska, бесплодна oblast Severne Arbanije; drugo, što je ta oblast po prirodnoj otsečenosti i saobraćajnoj isključenosti možda najizolovanija stopa zemlje u Evropi. Eto na toj stopi zemlje plemena su se sačuvala i namnožavanjem uzajamno stešnjavala, osećajući tešku oskudicu u zemlji u toliko jače što su najbolje delove zemljišta u granicama plemena prigrabili pojedinci, istaknuti prvaci, poneki beg i bogate zadruge. Međutim okolina ove krševite postojbine i prema primorju i sa juga i od plodnih polja Makedonije i Stare Srbije na istoku *bila je zauzeta* velikim čiflucima čije granice su čuvali svim svojim autoritetom moćni begovi i državne vlasti. U granicama plemena dakle pojedinci nisu više imali obezbeđenu egzistenciju kao nekada, a svaki njihov pokušaj da nađu opstanka širenjem plemenskoga atara dovodio ih je u oštar sukob sa susednim plemenima i državnim vlastima. Jedini rezultat svakoga takvoga pokušaja bio je povećanje broja svađa i neprijatelja.

U toj teskobi, kao u kakvoj krletci, nastao je nov život u plemenima i između njih. Pre svega apsolutno nepoverenje prema svakome. Svi putnici po Arbaniji saopštavaju sa koliko surevnjivosti ovi gorštaci bde nad integritetom svoga atara i sa koliko nepoverenja i sum-

nje predusreću svakoga stranca, bojeći se da nije došao da uzme nešto od njihovih brda! Borba oko granica i ispaša počela je da besni. Sa celim susedstvom u krvnoj osveti. Zatvoreni sa svih strana, pljačka je bila još jedini spas ovih gorštaka. *I pljačka je postala njihovim glavnim izvorom života*, a redovno zanimanje zasede, ucene putnika i trgovaca, otmica stoke, praćeni ubistvima i ubistvima za ubistva, dobro organizovani pljačkaški pohodi prema primorju ili u plodne krajeve na istoku. Sve nas to potseća na ono stanje u kome su se nalazila grčka plemena u doba propadanja plemenske organizacije i za koje Engels veli: »Stari rat plemena protiv plemena već izvrnut u sistematsku hajdučiju na suvu i na moru za osvajanje stoke, roblja i blaga; ukratko bogatstvo se ceni i poštuje kao najveće dobro, a stara plemenska organizacija se zloupotrebljava za opravdanje nasilne otmice bogatstava«.

Čime se sada plemenska organizacija održava? Od kako je preovladala privatna svojina zemlje sa proizvodnjom espapa, članovi plemena su upućeni da gledaju svoje dobro samo u svom privatnom gazdinstvu, zajednički plemenski interes je sužen, unutrašnje plemensko jedinstvo razoreno. *Od toga trenutka plemena se javljaju kao celine samo prema tuđim plemenima i prema susedstvu sa kojim su u stalnom neprijateljstvu i borbi.* Plemenska organizacija se ne drži više na unutrašnjem plemenskom jedinstvu, već na stalnoj opasnosti spolja i neprekidnoj zategnutosti odnosa i borbi na svima stranama, borbi koja je zaista borba na život i smrt.

Ali iza ove plemenske zajednice i sadašnje krvne osvete kriju se sasvim drugi uslovi života. Ako je u cvetu plemenskoga života plemenska zajednica pružala svi-

ma članovima obezbeđen i jednak život, danas je svaki član zajednice uživao onoliko sigurnosti i ugodnosti u životu u koliko je bio veći sopstvenik. Ako je ranije borba sa tuđim plemenima bila u podjednakom interesu svih članova, danas je ona poglavito u interesu onih čiji je opstanak u plemenu osiguran, koji imaju stada za ispaše i zemlje za obradu. Ako je ta borba ranije vođena za zaštitu i nepovrednost plemenskoga zemljišta, danas se poglavito vodi zbog nedostatka zemljišta. Ako je krvna osveta ranije bila *sredstvo* da se zaštiti zajednički plemenski interes, danas se ona javlja kao *posledica* neprestanoga međusobnoga trenja koje ističe iz stešnjenosti i nemanja uslova za život, kao posledica nemanja zajedničkoga plemenskoga interesa, kao posledica dva velika zla: anarhije i bede. Narodna pesma veli: »Travu iju, pa se s nama biju«. Otuda je krvna osveta u mnogom prestala biti opšta javna *plemenska* stvar i uzela na sebe najopasniju *anarhističku* formu borbe svakoga protiv svakoga. Ima ljudi koji zbog dugovanja krvi probave vek na svojoj kuli, načičkanoj puškarnicama, kao što ima porodica u kojima se odrasla muška glava apsolutno ne drži.

Tom bednom stanju ovih gorštaka Turska je — čuvala stražu! Da bi plodne krajeve primorja i istoka zaštitila od njihove pljačke, ona je na izlazima iz klanaca postavljala vojničke posade, sprečavala svaki prolaz i zatvarala im pristup na pazare. Ukupna slika je sada ovakva: *svaki pojedinac zarobljen u svojoj kuli krvnom osvetom, svako pleme zarobljeno neprijateljstvom susjednih plemena, a sva ukupno, cela Severna Arbanija, jedna prostrana tamnica na čijim kapijama stražare turski vojnici.*

3. *Ekonomске prilike.*

Arbanasi su čisto zemljoradnički narod sa stočarstvom kao daleko pretežnijom granom zanimanja. Sredstva za život oni dobijaju obradom zemlje a poglavito gajenjem stoke.

Kako u pogledu proizvodnosti tako u pogledu savršenstva oruđa i načina rada postoji velika razlika između zarobljenih severoarbanskih plemena i plodnih krajeva koje su Arbanasi kolonizirali ili onih na jugu, u primorju i oko reke Drima, Semene, Devola, Škumbije i Maće u njihovom donjem toku. Ta granica se upravo poklapa sa granicom čiflučkog sistema. Čifluci su pritisli sve one krajeve koji imaju dovoljno prirodnih uslova za rentabilan poljoprivredni rad; oni se prostiru do samih izlaza severoarbanskih klisura i klanaca a preko tih granica su vrlo retki, i što ih ima obično su svojina plemenskih dinasta, bogatijih ljudi ili katoličkih crkava i mitropolija.

Pod stegama plemenskih tradicija i pod nesnosnim teretom plemenskoga rata i krvne osvete, poljoprivredni rad se poglavito držao starih obiknutih oblika i načina koji stoje na stepenu najveće primitivnosti. Na putu kroz Arbaniju gledao sam vrlo često drvenu ralicu koja po samoj površini drlja, a mogu se proći čitavi krajevi a da se ne vidi drugog useva osim kukuruza. O značaju promene useva, ovde se izgleda, ništa ne zna. Ako ih zapitamo zašto ne seju druga žita osim kukuruza i mogu li ona da uspevaju, odgovaraju vam kako je tako taj svet naučio!

Glavno bogatstvo ovih ljudi bilo je nekada u stoci. Stoka je vrlo rđave rase. Koze su izgleda najrasprostra-

njenija domaća životinja ovih gorštaka. A malo, čupavo, žuto, divlje goveče, koje smo vidali u čoporima po arbanaskim brdima, kao da je prvi potomak staroga izumrloga tura, rođonačelnika našega domaćega govečeta! Ali sa delenjem zemlje, prodiranjem novčane privrede i opštom nesigurnošću stoke je svakim danom sve manje. Stoka je postala glavni predmet trgovine; sa njom se Arbanas javlja na trgu; prodajom stoke dolazi do novca koji mu je potreban za kupnju žita, za plaćanje interesa i krvnine. A kako severoarbanaski krševi ne mogu da pruže ni približno dovoljnu količinu žita za ishranu, novac je postao neminovno potreban za samo održanje života, i ovi gorštaci su se poglavito stokom i pljačkom branili od umiranja od gladi.

Pored javne nesigurnosti i opštega osiromašavanja glavni udar stočarstvu zadalo je zatvaranje izlaza na primorju i u ravnije i toplije predele. Pritisnuvši sve dobro zemljište begovski sistem je ostavio ovim gorštacima da se od plemena do plemena kolju oko svake gudure, svake planine, svakoga krša, pa makar on ne vredeo ni sto groša. On im je sve više zatvarao izlaze i stoci. A kako se stočno bogatstvo ovih krajeva, bogatih u pašama ali siromašnih u livadama, zasnivalo na tome što se stoka preko zime sjavi s planine u primorje i toplije predele, kao što to rade i Kucovlasi sa Pindosa i po Makedoniji, *to je političko i privredno hapšenje ovih plemena u njihovim krševima i planinama upropastilo stočarstvo kao glavni izvor materijalnoga života.*

Velika nasušna potreba za novcem, s jedne, i presušivanje izvora da se do novaca dođe, s druge strane, učinili su da se razvije besprimerno strašan *zelenaški sistem*. Po beleškama mnogih putnika lihva se kreće

između 40 i 60 od sto. Varoši su postale centri te trgovine novcem; one su zadužile i velikim interesima porobile okolinu tako da ovi ubogi đavoli stalno snose svoje plodove rada u varoši, a iz njih se vraćaju praznih šaka.

Kakva se beda u tim »gnezdim slobode« zacementirala naslikao je vrlo živo njihov najbolji poznavalac Marko Miljanov. O životu Kuča, crnogorskog plemena koje je u najtešnjem srodstvu sa arbanaskim plemenima i apsolutno na istom stupnju kulture i u istim prilikama, Marko Miljanov piše:

„Što su imali svoje zemlje i kuća po Nahiji i po Zeti, sve Turci prisvojiše. Pazare im zatvoriše. Svako oko Kuča zarati š-njima, jednako ko klanja ili se krsti. Tako i oni nikoga oko sebe nisu štedili: bili su, plenjivali, grabili, palili svakoga a nji' svako. Svaka ih je oskudica stješnjavala”.

„Tako kad im najveća muka od gladi dođe u zimu, kad nema nikakve zelene trave da se njome pomognu, brojili su koćanje kupusa u zgrade (gradine) da vide mogu li š-njime dočekat' proljeće, pa koji ne može s kupusom, on kopa korijenje od raznih trava (gomulice, kačuna, visibabe) ili skida kora kunovu i t. d. Od kila, od kozalca i kunovije kora najviše su pravili ljeb. Bukova kora nije valjala, no su ispod nje strugali i jeli *mázgu*”¹.

Sasvim je razumljivo što ostali svet gladni Kuči nisu ostavljali da na miru uživa svoja dobra. Kuči su prosto zavisili od pljačke i zato su mrzeli mir i redovno stanje u kojima taj izvor života presane. Miljanov veli o tom:

¹ Vid. Vojvoda Marko Miljanov: Pleme Kuči u narodnoj priči i pjesmi. Str. 105 i 106.

„Pritiješnjeni mukama od gladi, Kući su željeli boja, pa i kad ne bi ko nji' zadijevá, oni bi zadrževicu tražili, teke da pljačkaju... No koliko su god oni zli bili svakome, toliko je i njima svatko i tako su i' stješnili, da su im i planinu neprijatelji pritisli da niđe nisu imali od svoje planine, no su ljetovali u Žijevo i Labednicu, đe su ljudi zaboravili svoju muku, gledajući kako se životinja muči od gladi i žeđi" (str. 109).

Toj bedi ovih plemena odgovara užasna nerazvijenost njihovih kulturnih potreba, uopšte nizak nivo života. Živeći među Arbanasima, Marko Miljanov je bio iznenađen ne toliko bedom u kojoj taj narod živi koliko lakomom sa kojom on tu bedu podnosi. I kako ponositi vojvoda, možda poslednji predstavnik srednjovekovnih ritera, nije mogao da prozre da se beda života ne ocrtava na duši i držanju ovih ljudi samo zbog nerazvijenosti njihovih potreba, on je ushićen tom pojavom nazvao takvo držanje »junačkom siromaštinom«. Sretneš li neko bedno čobanče, »nešto između čeljadeta i đavola«, priča Miljanov, moraš se diviti »kako se on sam sebe dopada da se s carem ne bi promijenio, ni mu se s puta uklonio da ga srete«.¹

I država koja pođe da od ovih *svojih* sužnja kupi harač nije mogla ni očekivati drugi odgovor nego što ga je redovno dobijala. Žene su govorile svojim muževima: »Ginite, *ne podaračite se*, ili dajte puške nama ženama, puste vi ostale!« A kada su Mladoturci naumili da sredstvima bez izbora saviju vrat ovih gorštaka u jaram poreskih i vojnih nameta, onda je u okolini Đakovice za vreme arnautskoga pokreta 1908 pevana u narodu pesma:

Vid. Voj. Marko Miljanov: „Život i običaji Arbanasa". Str. 15.

Budite milostivni, nevolja je velja,
Ublažite arbanaški nesrećni udes!
Najbogatiji ima samo komadić zemlje,
Četiri ovce, četiri koze drži najbogatiji.
Iz stene se malo hrane dobija,
Sedam kuća služi jedno živinče.
Po vejavici i snegu nosi bez odmora
Go i nag čovek svoj tovar;
Pušku uza se, samo soli s hlebom,
Uvek mu preči smrtna opasnost!

(Štajnmeć).

U ostalim krajevima Albanije ekonomske prilike, kao što smo već istakli, znatno su drukčije. U tim krajevima Arbanasi ne uživaju u šumskoj slobodi i ne nose ponosito pušku kao gorštak iz Severne Albanije, ali i ne trpe permanentnu glad. Kao čifčije na begovskim dobrima oni imaju redovan posao, a dodirom sa susednim slovenskim stanovništvom naučili su se *pečalbarstvu*. Vrlo veliki broj Arbanasa radi grube poslove, obično nosačke i testeraške, po varošima balkanskih država, a iz nekih krajeva, kao što je to okolina Prizrena, u masama počinju odlaziti u Ameriku. Sve je to učinilo da se između Arbanasa u tim krajevima i njihovih slovenskih i drugih suseda često puta ne primećava nikakva razlika ni u pogledu načina obrade zemlje kao ni u pogledu kulturnosti života.

Ali u ekonomskom pogledu ti se krajevi razlikuju od Severne Albanije poglavito po begovskom sistemu. Taj prvorodni greh Turske, čini mi se najstrašniji je pogodio baš Arbaniju. Na putu kroz Srednju Arbaniju vidite, na jednoj strani, kuće pripete uz samu stenu kao lastina gnezda i ljude gde žive u kršu i vrleti u kojoj će se koza otisnuti, na drugoj strani, u plodnoj dolini Semene, Devola i Škumbije čitave ravnice pritiskao trnjak kroz

koji je teže proći nego kroz neprijateljski streljački stroj i u kome divlja svinja i zverinje caruje. Naselja vrlo retka. Retko posejana sela su obično oličena u desetak petnaest bednih čifčiskih kuća koje su prava suprotnost ponositim kamenim kulama severnih krajeva. Kada sam u selu Čiragi, između Devola i Škumbije, ušao da razgledam gde taj svet živi, našao sam se u pravim slepomišnim rupama: zidovi od trnja a planina nad selom; nikakva prozora; usred dana sam morao zapaliti sveću da vidim gde sam; o kakvom nameštaju i redu ne može biti ni reči. Prema ovim rupama čifčiske kuće Makedonije, u kojima se inače ogleda sva težina i nesnosnost begovskoga sistema, predstavljaju prave palate. A izgledu kuća potpuno odgovara i izgled ljudi koji u njima stanuju. Po svojoj fizičkoj onakaženosti i tupom blesavom izrazu lica ovi su prava suprotnost prema severnim gorštacima ponosita stasa i oštrih crta. U celoj Makedoniji nisam nigde dobio tako strašnu sliku do koga stepena begovski sistem može da upropasti svoje roblje.

Po svemu izgleda da su ovi krajevi eldorado begovske eksploatacije. Više feudala ima na desetine sela, a najveći feudalni sopstvenik na svetu, Abdul Hamid, imao je baš u svom kraju preko stotine svojih sela. Granice svojih feudalnih poseda oni su razmicali kako su hteli, jer nisu nailazili ni na kakav otpor, a potrebnu radnu snagu dobijali su iz planina sa kojih su gorštaci bežali od krvne osvete ili gladi. Što bez ikakvih melioracija može da se obrađuje, oni su dali u obradu, a po prostranim ravninama pod trnjem pasu im stada, i ako bi se uz male, vrlo male napore mogle pretvoriti u prave žitnice. Verna slika pustošnoga dejstva begovskoga feudalizma.

4. Karakter naroda i duhovni život.

Arbanasi su bez sumnje jedini narod u Evropi kod koga još živi plemenska organizacija, taj posle porodice prvi oblik ljudske zajednice uopšte. Ko stvari istoriski posmatra, dovoljno je samo to pa da za njega ne bude više nikakve sumnje: da ovde imamo posla sa narodom koji od svih naroda na Balkanu stoji na najnižem stupnju razvitka i koga od ostaloga kulturnoga sveta razdvajaju čitavi vekovi najbržega napretka i velikih društvenih preobražaja.

Ali primitivan život i nizak stupanj razvitka nije merilo *sposobnosti* za kulturni život i razvitak uopšte, kao što se to u političkoj književnosti imperijalističke buržoazije rado uzima. Jer, ako su neki narodi *blagoda-reći povoljnim istoriskim prilikama*, činili brže napretke od drugih, ako idu na čelu ljudske civilizacije dokle drugi ostaju u primitivnom stanju, to ne daje pravo braniocima zavojevačke kapitalističke politike da te zaostale, slabe, bezotporne narode smatraju za slabiju, nesposobniju, nižu *inferiornu rasu*, da im odriču svaku kulturnu sposobnost i da ih oglašuju za večitoga maloletnika kome je potrebno njihovo »kulturno«
tutorstvo. Ta izobličena reakcionarna odbrana kapitalističke zavojevačke politike gubi iz vida da su kroz oblik plemenske društvene zajednice i primitivna stanja prošli svi kulturni narodi. Ali to naročito ne bi smeli gubiti iz vida predstavnici zavojevačke buržoazije balkanskih naroda koji još nisu skinuli sa sebe vrlo vidne tragove nedavne plemenske organizacije. Da crnogorska plemena nisu mnogo odmakla arnautskim, to je video i lepo izneo najbolji poznavalac jednih i drugih, Marko Miljanov,

savetujući svakom Srbinu: »neka znaš da nije muka s Arbanasima, kâ što se tebi čini, da si ti daleko od njega, i on od tebe.«

Pa ipak Balkanicus i Dr. Vladan napisali su po jednu čitavu knjigu sa očitom željom da smožde ovaj bedni arbanaski narod i da dokažu njegovu nesposobnost za kulturni i nacionalni život.¹ Pojava tih dela zaslužuje veću pažnju nego sama dela. U kapitalističkim državama ta književnost je stara koliko i zavojevačka kapitalistička politika. Kada su interesi kapitalističkih klasa nalagali da evropske države otkoju politiku kolonijalnoga zarobljavanja, književna pijaca je otpočela da plavi književnost à la spisi Balkanicus-a i Dra Vladana. U Austro-Ugarskoj je ta književnost narasla posle okupacije Bosne i Hercegovine i ispunjena je onom istom argumentacijom koju su u nas počeli unositi Balkanicus i Dr. Vladan. Ta argumentacija je istina drsko pljuvanje u lice *zakonu razvitka* u čiju je moć buržoaska nauka bezuslovno verovala i na kome je zasnovala svu svoju borbu sa plemstvom i crkvom, ali zar zavojevačka kolonijalna politika kapitalističke buržoazije nije isto tako bezobzirno bacanje pod noge svih nacionalnih ideala o nezavisnosti, oslobođenju i ujedinjenju? Pojava tih spisa čini eru u našoj književnosti kao što pohod srpske vojske na Arbaniju čini eru u politici Srbije.

Sa lica srpskoga naroda buržoazija počinje svlačiti veo jedne potištene nacije koja se jedino uzda u moć nacionalnoga *razvijanja*. Gledište Balkanicus-a i Dra Vladana odgovara preživlom i davno oborenom kastin-

¹ Balkanicus: *Albanski problem i Srbija i Austro-Ugarska*. Str. 111. Dr. Vladan Đorđević: *Arnauti i Velike Sile*. Str. 188.

skom duhu u kome je plemstvo i sveštenstvo nekada branilo svoje privilegije, dokazujući da je ono pozvano da upravlja sudbinom naroda zato što je od njega duhovno razvijenije. U borbi protiv privilegija buržoazija je nekada znala na to odgovoriti: da su plemstvo i sveštenstvo duhovno razvijeniji ne zato što su prirodno obdareniji ili bogom izabrani, već zato što su imali bolje prilike za umni rad, i da te prilike treba pružiti i ostalom narodu pa da se duhovno razvije. Danas ona, buržoazija, odriče proletarijatu jednaka politička prava na osnovu istih davno odbačenih »teorija« koje je nekada plemstvo primenjivalo prema njoj i protiv kojih je ona dala svoje najjače ljude.

Kada je buržoazija takva prema svojoj »braći«, svojim sunarodnicima radničke klase i proletarizovanih narodnih masa, što se drugo od njenih predstavnika može očekivati kada govore o Arbanasima? U cilju da dokažu da taj narod kao rasa nema smisla za kulturni i samostalan život, oni sve one što u primitivnosti toga naroda postoji predstavljaju *ne kao izraz istoriskoga stupnja na kome se on nalazi* i kroz koji su svi drugi narodi prošli, *već kao izraz njegove rasinske nepodobnosti za kulturni razvitak uopšte*. Najpovršniji istorijski pogled na razvitak čovečanstva pokazuje da je krvna osveta jedan oblik javne kazne, da je kao takva vladala kod svih naroda na stupnju plemenskoga života i čak se održavala prilično dugo posle toga, pa ipak se ona upotrebljavala protiv Arbanasa kao dokaz neke urođene krvočnošći tih plemena. Kad to protiv njih ističe Dr. Vladan, nazivajući ih »repatim ljudima«, zar neki Arbanas ne bi imao prava da ga potseti kako je do skora Dalmatinka čuvala krvavo rublje svoga muža i pokazujući ga sinu na krilu zaklinjala ga na krvnu osvetu?

U istoj nameri Balkanicus prelistava sve moguće konverzacione leksikone, da bi našao što ružniju ocenu karaktera Arbanasa. Razni pisci i putnici predstavljaju nam Arbanasa čas kao čoveka koji gine za svoju reč čas kao čoveka koji ubija drugoga iz puške koju od njega uzme da razgleda. Iz života Šaljana, jednoga netaknutoga gorštačkoga plemena, Miljanov nam saopštava ova dva karakteristična slučaja. Jednoga Šaljanina, povedena na gubilište, vezir zaustavi u trenutku kada je iskeženi Ciganin sa zamahnutim jataganom stajao iza njega, i zapita ga: »Kazuj junački, jesi li ti bio kad na ovaku muku?« Arbanas reče: »Dva put su mi prijatelji došli u kuću, kad nijesam ljeba imâ da i' dam, no su mi bez večere konačili; to je oboje bilo teže za mene od današnjega, jer će ovo današnje proj, a ono neće nikad«. ¹ Jednom drugom prilikom skadarski vezir je tražio od svoga sluga, opet Šaljanina da mu izda svoje zemljake. Kako drukčije nije uspeo, stavi ga na muke i dovede mu majku ne bi li se sažalila i sina savetovala da učini veziru po volji. Majka će reći: »Koljo! Koljo! Čuva' pamet i čast! Ne žali dvije užice krvi što će ti vezir prosut!« ² Na drugoj strani poznati austrijski konzul Prohaska crta Arbanase na osnovu Hćnih doživljaja u Ljumi kao najverolomniji narod.

Našavši se pred tako protivurečnim mišljenjima Balkanicus-u nije bilo teško da se odluči, jer se upravo bio *unapred* odlučio. Birajući između Marka Miljanova i Prohaske, on je izabrao Prohasku. On nije uočio da su ta protivurečna mišljenja o karakteru Arbanasa baš dokaz da se njihov društveni život nalazi u prelaznoj

¹ Vid. Marko Miljanov: „Život i običaji Arbanasa“. Str. 10.

² Isto djelo. Str. 32.

fazi: plemena gube svoj stari moćni uticaj a novi odnosi još nisu isformirani. Ovo marksističko posmatranje stvari Balkanicus-u nije nepoznato; na osnovu njega on je ponekad hteo i nama da očita poneku lekciju. Ali to gledište nije nikako zgodno za opravdanje reakcionarne politike buržoazije, a u ovom slučaju specijalno izdalo bi tajnu o relativnoj *istoriskoj* vrednosti karakternih osobina ovih plemena i zavisnosti tih osobina od stupnja društvenoga života.

Krećući se u uskom krugu plemena, Arbanasi su iz te uske sredine dobili one karakterne osobine koje se kod njih najviše ističu: besa, pobratimstvo, gostoprinstvo, ponositost, častoljublje. Nešto slično tome našao je i Morgan kod američkih plemena Indijanaca, ističući da kod njih »svako priznaje nesalomljivi osećaj nezavisnosti i lično dostojanstvo u držanju«. Kao i kod Indijanaca i kod Arbanasa su karakterne osobine čedo prostote odnosa plemenskoga života. Od svih ispitivača znamo da ovi ljudi žive zadovoljno sa minimumom materijalne i duhovne kulture, a pošto su merila o životu isto tako skromna kao što je uska cela njihova sredina, to svako bedno čqbanče može biti opevano kao heroj, dika i ponos plemena i uzdignuto narodnim predanjem na najviši stepen časti i slave. U koliko je društvena sredina nerazvijenija, u toliko se jače vidi svaka ličnost, ona stoji iznad celine, prati se svaki njen pokret, vidi se svako njeno delo i pamti se ako je ko dobra gosta dobro dočekao, prijatelja osvetio ili pevajući sačekao da mu turski jatagan skine glavu s ramena. A kao što ga narodno predanje diže u nebesa za sve ono što mu se svidi, tako ga isto strogo i neumitno obara ako ne postupi po uobičajenom očekivanju. Pod tom stegom drži se zajednica.

Ali kao što su iz plemenske zajednice ponikle, te karakterne osobine se sa plemenskom zajednicom i gube. Sa prodiranjem novčane privrede, razvitkom proizvodnje espapa i grabeži oko zemlje pleme gubi stari silni uticaj na delanje i mišljenje svakoga pojedinca, i mesto prostih moralnih vrлина počinju zauzimati novi moralni pojmovi. Fridrih Engels lepo veli: »Moć ovih prvobitnih zajednica morala je biti srušena — ona je srušena. Ali ona je srušena uticajima koji nam se unapred pokazuju kao degradacija, kao pad u greh sa proste moralne visine staroga rodovskoga društva. Novo, civilizovano, klasno društvo osvećeno je najnižim instinktima: prostom pohlepnošću, žudnjom za uživanjem, prljavom sujetom, samoživom otmicom opšte svojine; neklasno društvo je potkopano i oboreno najgorim sredstvima: krađom, nasiljem, prevarom, izdajom«. ¹ Do koga je gde stepena stara društvena organizacija postignuta novom, do toga je stepena izvršen taj »pad u greh«, do toga su stepena iščezle proste vrline plemenskoga morala. A kako je taj razvitak u raznim krajevima Arbanije došao do različnih tačaka, otuda su i mišljenja putnika i poznavalaca o karakternim osobinama Arbanasa vrlo različna. Ta razlika je dakle posledica promena koje trpi moral sa raspadanjem plemenske organizacije. Mogu, prema tome, imati pravo i oni koji su videli jedno, kao i oni koji su videli drugo; mogu imati pravo i Marko

¹ Vid. Fr. Engels: Ursprung der Familie. Str. 92.

Marko Miljanov navodi za crnogorsko pleme Kuća ovaj karakterističan slučaj. Kada je jednom prilikom skadarski vezir poslao pare za potkupljenje Kuća, neko upita nekoga Ola Pranova: „Oćeš li, striko Ole, izdat' Drekaloviće?“ — „Ne, tako mi duše“. „Ada oćeš li da ti dađem pulju (para)?“ — „Oću tako mi duše“.

Miljanov i Prohaska. Ali nemaju prava ni oni koji na osnovu tih zapažanja crtaju Arbanase kao osobito simpatičnu rasu, kao ni oni koji joj na osnovu toga spore pravo da bude u zajednici kulturnog sveta.

Kako moralni pojmovi i lične vrline tako i ceo duhovni život Arbanasa nosi otisak plemenske organizacije i uskih granica župe. Balkanicus je obratio pažnju i na narodnu poeziju. Svaka narodna poezija se kreće u granicama narodnoga iskustva, a narodno iskustvo Arbanasa, kao i svih drugih plemena, ograničeno je uskim vidokrugom plemenskoga života; kroz nju govore osećanja, želje i težnje ljudi čiji se duhovni život ne može da uzdigne iznad sredine u kojoj se oni kreću. Za potvrdu toga ni nemamo nikakve zbirke arbanaskih narodnih pesama, ali imamo zbirku pesama plemena Kući koje potvrđuju još nešto više, naime da drukčiji karakter nema ni poezija crnogorskih plemena. Sakupili se, naprimera, Kući u jednoj mehani i, kao svi junaci, piju vino i čine dogovor za svoje veliko delo! Jedan će reći:

»Znaš, Ivane, nije davno bilo,
Kad nam na Kom Klimenti udriše,
Posjekoše Radovića Grba,
I bijele ovce plijenije,
Nijesmo i' puškom osvetili...«

Ivan se rešava na osvetu, nalazi dva sestrića, dva Memedčevića pa im veli:

A Boga vi, dva mlada sestrića,
Jeste li mi đeco, uodi i
Klimenačke ovce i pastire,
Kako ćemo njima udariti.

Na to sestrići odgovaraju:

»Bijele smo uodili ovce,
Bi se moglo njima udariti,
No je strašno u Cijevnu noći
A kamo li izagnati ovce«.

Neka niko ne misli da je to sadržaj samo jedne pesme; ne, kroz *celu* tu zbirku najradije se peva o podvizima pri otmici ovaca! A to samo pokazuje da su ta plemena preživela vekove u međusobnoj borbi oko svake planine, svake gudure, svakoga brava. Da li će Balkanicus na osnovu toga odreći i crnogorskim plemenima sposobnost da žive u samostalnoj državi? Nasuprot tome naša narodna poezija nema ničega zajedničkoga sa tim duhovnim proizvodima doživotnih ovčara, jer je ona proizvod naroda čiji život nije bio ograničen plemenskom isključenošću ni ispunjen pljačkaškom borbom za opstanak, a zatim što je ona ponikla na širokoj istoriskoj podlozi koju daje uspomena na nekadašnji moćan državni život.

Svaka umotvorina Arbanasa imala je da se bori sa uskim plemenskim i lokalnim granicama. Preko tih granica njoj je bilo teško prenositi se, jer između pojedinih plemena i župa nije bilo kulturne uzajamnosti. Ali i tu Balkanicus vodi stvar ad absurdum kada tvrdi da Arbanasi nemaju pojma o njihovoj najviđnijoj istoriskoj ličnosti, Skender-begu, da su ga zaboravili i da o njemu nemaju nijednu pesmu. Ja za tim pesmama nisam naročito tragao, pa sam ipak za nekoliko dana bavljenja u Elbasanu saznao za jednu karakterističnu pesmu o Skender-begu, koja se ovako počinje:

»Od kuda ideš, ti junak-kapetane?
Sa vojne, sa planina Balkana.
Da li ga znaš, ti junak-kapetane,
Arbanskoga kralja Skender-bega, velikog imena?
Ja ga bolje znam, s njim sam ratovao.
On je dobar junak, za Arbaniju je umro;
Neprijatelje je jeo, sa nogu ih skidao,
Tek kada je u grob legao, bili su ga slobodni«.

Revnost Balkanicus-ova u potcenjivanju arbanaskoga naroda kao rase ide dotle da istorisku ulogu Skender-bega pripisuje njegovu poreklu od *Srpkinja* Vojislave! A do kakvih kurioznih protivurečnosti dovode te davno preživele teorije, neka pokaže ovaj primer. Jedan od najvaljanijih priznatih predstavnika srpske istoriske nauke, g. Jovan Tomić, iznosi u svojoj knjizi o Arbanasima: Da je od *arnautskoga* plemena Klimenta jedan deo doseljen u naš Rudnik i dao nekoliko vrlo videnih ličnosti u narodnoj revoluciji 1804. Mi ne znamo na koga g. Tomić misli, ali se mnoga ispitivanja slažu da je vođa te revolucije, rodonačelnik dinastije Karađorđevića, Kara-Đorđe Petrović, arbanaskoga porekla!

II.

AUTONOMIJA ARBANIJE

1. Pojava pokreta za autonomiju.

Turska vladavina na Balkanskom Poluostrvu izašla je iz *vojničke* pobeđe, a docnije se održavala poglavito na *feudalnom* gospodarstvu. Blagodareći tome celokupno državno uređenje Turskoga Carstva nosilo je pretežno *vojničko-feudalni* karakter. Unatoč svima reformnim pokretima i pokušajima Turska je taj karakter sačuvala do današnjega dana. Na svoje vojničko zavojevačko poreklo ona potseća i svoju feudalnu unutrašnjicu ona pokazuje i načinom uprave, i administrativnom podelom, i vojnom organizacijom, i poreskim sistemom, i uređenjem škole, i nadležnostima crkve i skoro svima ostalim javnim ustanovama i funkcijama.

Kao spoljašnji vidan izraz takvoga reda stvari vidimo u Turskoj krajem XVIII i početkom XIX veka čitav niz *autonomnih oblasti i privilegije* koje, posmatrane sa jednoga višega istoriskoga gledišta, nisu bile ništa drugo no posledica feudalnoga državnoga uređenja. Kao što se u feudalnom privrednom sistemu čifluci ređaju jedan do drugoga, graniče jedan sa drugim, ali jedan prema drugom i svaki prema privrednom organizmu čine potpuno zasebne oblasti, neku vrstu države u državi, tako isto u feudalnom državnom uređenju država

nije organska celina već prost agregat pojedinih oblasti. Sa Turskom državom ove oblasti su bile vezane prosto *mehaničkim* vezama vojničko-upravne prirode koje su se oličavale u jednom paši na čelu cele oblasti, nekom garnizonu ili panduru u varoši, spahiji i kadiji. Oduzmete ma koju od ovih funkcija, zamislite da je ma iz kakvoga razloga bilo nemoguće uvesti je, dobijate već neku vrstu autonomne oblasti koja živi svojim samostalnim unutrašnjim životom i pamti da pripada Turskoj samo po izvesnoj sumi poreza koji otsekom plaća i po određenoj vojničkoj obavezi.

Krajem XVIII veka takvih autonomnih oblasti bilo je puno Balkansko Poluostrvo.¹ Ali po autonomnim privilegijama najvažnija je planinska oblast od Crne Gore, preko Severne i Srednje Albanije, Pindosa, Olimpa do Svete Gore. U ovom siromašnom i teško pristupačnom planinskom pojasu, koji odvaja Adriju od plodnih kotlina Stare Srbije i Makedonije, mnoga mesta i mnoga plemena uživala su kroz čitave vekove vrlo prostrana autonomna prava. Ni u vreme svoje najveće moći Turska nije uspevala da ih podvrgne svojoj neposrednoj upravi, već se zadovoljavala prostim priznanjem njene vlasti i obavezama u danku ili vojnicima ili u jednom i drugom.

Autonomne privilegije arbanaskih i crnogorskih plemena u gorama Severne Albanije bile su svele vezu između ovih plemena i države gotovo isključivo na obaveze vojničkoga pomaganja. Ne samo što su plemena bila sačuvala punu samostalnost plemenskoga života sa plemenskim sudom i plemenskim uobičajenim pravom, već su kao vrlo vidljive znake nezavisnosti prema državi

¹ Vid. Stojan Novaković: Tursko carstvo pred srpski ustanak 1800—1804. Srpska Knj. Zadruga, knj. 94.

i plemenske autonomije uživala pravo: *da mesto turskih vlasti plemenom upravljaju plemenske starešine i da ne plaćaju nikom ništa*. Težnja ovih plemena da sama sobom upravljaju i da nikom ništa ne plaćaju mora biti svakom jasna i prirodna; ali što su u toj svojoj težnji prolazila može se, izgleda, objasniti jedino užasnom nerasazmerom između žrtava koje je držanje ovih plemena u pokornosti iziskivalo i dobiti koja se od toga mogla očekivati.

Takve odnose prema Turskoj državi sačuvala su arbanaska plemena sve do 19. veka, pa i za prvih nekoliko desetina godina toga veka. Još i danas se u Arbaniji čuva uspomena na to doba nezavisnosti Arbanije, doba kada je svako pleme živelo slobodno pod svojim plemenskim starešinom, kada nije podnosilo nikakva harača i kada je jedina obaveza prema državi bila u vojnoj službi, i to opet sa određenim brojem vojnika i pod barjakom svoga plemena.

Ali ovaj pogled na ranije odnose arbanaskih plemena prema Turskoj za nas je vrlo važan za objašnjenje docnijih pokreta za autonomijom. Jer kao što nikakav pokret ne miče izvan svoje istorije, tako su se i arbanaski pokreti i težnje za autonomijom naslanjali na ove istoriske autonomne odnose, od njih pozajmljivali svoje zahteve, njih smatrali za svoj ideal. Bar to je prilikom svih pokreta za autonomijom lebdelo pred očima severo-arbanaskih plemena i narodne mase.

I kada je Turska, tražeći načina da stalno opadanje carstva spreči, počela sprovoditi puniju centralizaciju u državnoj upravi, ona nije više ostavljala ni arbanaska plemena da po svojim starim privilegijama žive u svojim gorama kao neka država u državi. Na mesto njihovih plemenskih starešina ona je počela postavljati svoje či-

novnike, na mesto plemenskih sudova svoje sudije, tražeći od njih i porez i rekrute. Sukob je bio neizbežan i ovi gorštaci borili su se na život i smrt da sačuvaju svoju plemensku autonomiju.

Pokret za autonomijom uzleteo je do najviše tačke organizovanjem Arbanaske Lige koja je osnovana 1878. U trenutku kada se delegat Turske na Berlinskom Kongresu, Mehmed Ali-paša, žalio na povlastice i izuzetna prava arbanaskih plemena, u Prizrenu su predstavnici iz cele Arbanije držali opšti zbor, izabrali centralni odbor i na javnom zboru 5. juna tražili: »4) da Liga svim silama poradi *da se Arnautima vrati samostalnost koja im je pre sto i više godina oduzeta*, to jest *da im se više ne šalju činovnici iz Carigrada* i da ih ne postavlja više Sultan i Porta, već *da ih oni sami između sebe biraju* i 5.) *da sultan ne traži više od njih rekruta i poreza*«. ¹⁾ Kao što se vidi, zahtevi Arbanaske Lige poklapaju se sa autonomnim plemenskim privilegijama iz ranijega doba.

Nije teško uočiti da je borba protiv plaćanja poreza bila poglavito u interesu imućnih zadruga, begova i plemenskih starešina i dinasta. Isto tako je i plemenska autonomija imala naročitoga značaja samo za one elemente čija je egzistencija u plemenu bila obezbeđena. Ali u toj borbi ti elementi uživaju najpuniju potporu plemenske parije, osirotele i ogladnele mase koja je činila glavnu snagu svih arbanaskih pokreta. Ta masa je tražila plemensku autonomiju, prvo što je bila pod uticajem patrijarhalne odanosti prema uticajnom elementu u plemenu, drugo, što je ona u uticaju sa strane i rušenju njene plemenske organizacije gledala uzrok

¹ Vidi D-r Jov. Hadži-Vasiljević: Arbanaska Liga. Str. 42.

svoj bedi i teskobi života koja je sa prodiranjem novčane privrede zavladała.

Ali još na prvom sastanku Lige, u Prizrenu 1878, između predstavnika sa Severa i predstavnika sa Juga pojavila se osnovna razlika u shvatanju autonomije Albanije. Dokle su predstavnici primitivnih severoalbanskih plemena bili zadovoljni ako im se povrate pređašnje plemenske privilegije, predstavnici sa Juga su tražili potpuno samostalnu Albaniju, ne priznajući sultansku vlast ni u kojoj formi. Ta se razlika javlja skoro na svima docnijim sastancima Lige, pri čemu su, kao što ćemo videti, socijalno razvijenija Srednja i Južna Albanija bile jemstvo da se pokret za autonomiju Albanije ne sahrani pod reakcionarnim težnjama primitivnih plemena sa Severa.

Pobeda težnja naprednijega Juga došla je neočekivano brzo. Posle dve godine, 1880, na trodnevnom dogovoru u Skadru predstavnika Albanasa, i muhamedanaca i katolika, primljeni su ovi zahtevi:

»Mi molimo milostivog Sultana: 1, da nam dade *unutrašnju autonomiju*, koja bi obuhvatala sve albanaske zemlje; 2, da Visoka Porta *potvrdi kneza koga izberemo s naslednim pravima*; 3, da odredi količinu *danka koju smo gotovi plaćati* svake godine gospodaru; 4, da odredi broj *pomoćne vojske* koju ćemo rado dati Sultanu u slučaju kad Turska zarati sa inostranim državama; 5, da u zamenu za to *ukloni sve otomanske trupe iz gradova* i utvrđenih fortica iz naše domovine; 6, da se odnošaji naši prema Porti održavaju posredovanjem albanáškog predstavnika u Carigradu; 7, da se svi otomanski činovnici koji nisu od naše narodnosti zamene *činovnicima domorođcima*, koje će knez postaviti.«¹

¹ Vid. Dr. Jovan Hadži-Vasiljević: isto delo. Str. 101.

S kongresa se otišlo pravo na posao i u toku jednoga do dva meseca cela Severna Albanija sa glavnim mestima Skadrom, Prizrenom, Đakovicom, Peći i Prištinom bila je očišćena od turske vlasti i vojničkih garnizona. *Albanija je imala jedan opšti revolucionaran prevrat.*

Zahtevi skadarskoga dogovora su karakteristični još i po tome što odgovaraju potpuno onim zahtevima koji su pre jednoga veka isticani u toku istoriskoga postajanja nezavisnih kneževina Vlaške i Moldavije, Srbije i drugih balkanskih državnica. Šta više oni su radikalniji od zahteva srpskoga narodnoga pokreta za autonomijom 1793 i 1804, a u svima glavnim tačkama poklapaju se sa srpskim zahtevima, istaknutim na skupštini u Kragujevcu 1. januara kritične 1813 godine. Kada ovo predočavamo srpskim piscima i političarima koji o Albanasima vole da stvaraju iluziju potrebnu za opravdanje zvanične politike, mi ne gubimo iz vida ni veliku razliku između jednoga i drugoga narodnoga pokreta. Naš narodni pokret za oslobođenje od turske vladavine imao je *revolucionaran* karakter, jer su nosilac pokreta bile široke seoske mase srpskoga naroda koje su stajale u najoštrijoj *klasnoj suprotnosti* sa turskim spahijama kao političkim i ekonomskim gospodarima u isto vreme. Međutim kao nosioci albanaskoga pokreta za autonomijom javljaju se gornji slojevi, istaknuti pojedinci i duhovno razvijeniji sunarodnici iz Italije, Carigrada i sa Juga. Ekonomska suprotnost između begova i njihovih robova nije ni ovde, kao ni u Bosni, mogla dati snage nacionalnom pokretu zbog toga što su ti begovi obično pomuslomljeni Albanasi.

Ma da se u doba postanka Albanaske Lige računalo na zajedničku akciju Albanaca sa hrišćanima, događaji su je još u početku onemogućili. Jedan italijansko-alba-

naski odbor, obrazovan u Milanu 1876, obećava »pozvati hrabru braću u Makedoniji, Epiru i Albaniji da pruže ruku Jugoslovenima protiv svoga opštega ugnjetača. A dotle upravlja bratski pozdrav i pohvalu velikodušnom slovenskom narodu«. Ali naskoro zatim Arbanasi su se našli između čekića i nakovnja, između Turske protiv čijeg jarma su se borili i balkanskih državnica koje su im nosile nov jaram. Srbija zlostavlja i progoni arbanasko naselje iz četiri zadobivena okruga, Crna Gora nadire sa severa u srce severoarbanaskih plemena a Grčka traži izvesne oblasti na Jugu. Postala u stvari radi otpora protiv turske vlasti, Arbanaska Liga se morala odmah od osnivanja boriti na dva fronta: i protiv suseda koji su arbanaska plemena vređali, i protiv turske vlasti koja ih je stešnjavala. Borba za odbranu od suseda najviše je pridonela naglom širenju Lige, ali ona je otvorila vrata carigradskim gospodarima da je zloupotrebe za svoje sporove sa hrišćanskim državicama. A kada je svoje sporove sa balkanskim državicama uz posredovanje Evrope raspravila, Porta je Ligu na krvav i mučki način ugušila, ali između Arbanasa i hrišćana u Turskoj nastaje doba nacionalne mržnje i neprijateljstva.

2. Sever i Jug: Gege i Toske.

U političkim razlikama između predstavnika Severa i Juga, između Gega i Toska, ogleda se razlika u privrednoj i socijalnoj razvijenosti Severne i Južne Albanije; a razlika u načinu shvatanja sredstava i ciljeva autonomnoga pokreta samo je izraz razlike koja u pogledu mišljenja i težnja postoji između predstavnika *plemena* i predstavnika *klase*.

Nacija nije samo prirodna već i kulturna zajednica, kao što je prosto i jasno rekao Oto Bauer.¹ Da se različna plemena koja su recimo jednoga istoga porekla, približe jedan drugom, duhovno i politički srode, kao što to vidimo kod *jednoga* naroda, potrebno je da ta plemena žive pod uzajamnim dejstvom *zajedničkog* kulturnog života. Što god je kod nekih plemena taj zajednički život nerazvijeniji, što je plemenska otuđenost veća i isključivost jača, u toliko se manje oseća uticaj onih tendencija koje ta plemena treba da sliju u jednu nacionalnu celinu. Šta više, ako svako pleme i svaka pokrajina žive svojim zasebnim životom, bez dodira i uzajamnosti, tada ne samo što se između njih ne vrši poznato izjednačavanje i približavanje, već biva obrnuto: svako se pleme na svojoj uskoj osnovici još više specijalizira i udaljava od ostalih plemena.

Proučavajući makedonsko slovensko naselje prof. Cvičić je zapazio od kotline do kotline, od oblasti do oblasti, vrlo vidne tragove specijaliziranja, udaljavanja u toku razvitka. Koliko je pak taj zakon specijaliziranja bio jak kod arbanaskih plemena koja su živela skoro izvan svake kulturne zajednice? Silan uticaj toga zakona oseća se na svakom koraku. Samo je jedna strašna plemenska otuđenost mogla stvoriti toliko narečja koliko ima plemena, a Toske sa Juga i Gege sa Severa teško se među sobom mogu ikako razumeti. Razdrobljenost života na plemenske i pokrajinske rejone bila je osnov za stvaranje današnje religiozne razdeljenosti arbanaskoga stanovništva. Toj religioznoj razdeljenosti odgovara politička pocepanost, upravo od plemena do plemena i od

¹ Vidi Otto Bauer: Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie. S. 20.

pokrajine do pokrajine delali su i delaju najrazličniji strani politički uticaji. Prema tome, *razlike u jeziku, u religiji, u političkim težnjama i uticajima i t. d. jesu ogledalo plemenske otuđenosti i nemanja uzajamnosti i saobraćaja u životu Arbanasa.*

Ali daje li to za pravo onima koji na osnovu toga stanja stvari odriču Arbanasima svaku sposobnost da u budućnosti dadu drukčije rezultate?

Pre svega je potrebno raščistiti sa jednom »naučnom« laži koja nam se od pohoda srpske vojske u Arbaniju na hiljadu načina nameće, ma da je u nauci odavno otišla u staru gvožduriju. *Elementa koji čine naciju nacijom i faktore koji određuju uslove zajedničkoga državnoga života nijedan ozbiljan čovek ne iznalazi danas merenjem lobanja i proučavanjem rasa, već ih određuje istorija i sociologija.* Treba zagledati u život toga naroda i raščlaniti njegove socijalne odnose i ustanove! Tada ćemo videti sa kakvim preprekama formiranje autonomne Arbanije ima da računa, ali ćemo videti tako isto da život ne prestaje na granicama Arbanije, da istorija nije ni o Arbanasima rekla svoju poslednju reč.

Mi smo već istakli kako predstavnici primitivnih severoarbanskih plemena imaju sasvim drugojačije pojmove o autonomnom pokretu od trgovaca i begova sa Juga. I dokle protivnici Arbanasa smatraju da je to samo jedan dokaz više o slabosti celoga pokreta, mi u toj razlici, naprotiv, gledamo kako misao o autonomiji sazreva, kako se odlučuju pogledi kojima pripada budućnost od reakcionarnih, primitivnih forama prošlosti, kako se počinje izlaziti iz uskih okvira plemenskih potreba i shvatanja. Šaljapinu, Gašu ili Krasniću sa Severa izgleda pitanje njegove plemenske autonomije jedino i najkrupnije pi-

tanje, jer se još uvek ceo njegov život obavlja u granicama plemena, dokle to rešenje nije nikakvo rešenje za bega ili žitarskoga ili stočarskoga trgovca ili njihov na strani školovani podmladak sa Juga. Dokle predstavnici primitivnih plemena sa Severa osećaju da je svaki od njih *sam sebi dovoljan* i gledaju u pokretu samo sredstvo za sprovođenje plemenske autonomije i za učvršćenje svoga gospodarstva, dotle su se begovi sa Juga već počeli osećati kao *klasa*, gledajući u pokretu sredstvo da svoju klasnu vladavinu vide jednoga dana rasprostranjenu na celu Arbaniju. Severoarbanska plemena shvataju autonomni pokret kao težnju za obnavljanje starih plemenskih autonomnih privilegija; oni su vatreni privrženici preživelih privilegija kao što su i plemenske organizacije uopšte preživele svoje; a kako su te težnje nesaglasne sa modernim društvenim razvitkom i nemoguće u modernoj državi, one su *reakcionarne* i osuđene na propast.

Ali između Severa i Juga ne postoji razlika samo u shvatanju autonomije već i u držanju i delanju za autonomiju. Dokle su planinci sa Severa pokretni, uvek gotovi na ustanak, buntari, dotle su Tuske s Juga neka vrsta »teoretičara« arbanaskoga autonomnoga pokreta. Planinci sa Severa, Gege, nalaze se tako reći stalno pod oružjem, u moć oružja jedino se uzdaju i veruju da zadobijanje prava na nošenje oružja znači što i zadobijanje svih ostalih prava. Južnjaci, međutim, izašli su iz toga stanja kada je pleme što i svet a puška najveći amanet. Njihovi imućniji redovi, naročito trgovci i begovi, odbijaju rekrute Porti, ali bi želeli *svoju* vojsku, odbijaju činovnike iz Carigrada, ali bi hteli *svoje* činovnike; odbijajući tursku vlast oni ne žele povratak u staro stanje plemenske izolovanosti i anarhije već organizaciju auto-

nomne Arbanije, u kojoj bi turska vlast bila zamenjena njihovom klasnom. Južna i Srednja Arbanija su dakle pravi nosilac modernoga pokreta za autonomiju Arbanije. Iz tih južnih krajeva, kao iz Vandeje arbanaskoga nacionalizma, potekli su i prvi zahtevi za arbanasku azbuku i za školu. Dok plemenske vođe na Severu još uvek cene svoju moć po broju naoružanih momaka, dotle Toske na Jugu otvaraju škole, izdaju listove i štampaju knjige na arbanaskom jeziku.

Posle ugušenja Lige 1881 Porta je bila mnogo strožija prema Arbanasima iz južnih krajeva nego iz severnih i oterala je iz njih u progonstvo u Malu Aziju preko 1000 i nekoliko stotina porodica. Još tada su carigradski gospodari uviđali da im sa Juga pretila veća opasnost, i sa razlogom.¹ Jer dok su severoarbanska plemena bila u stalnom sporu sa Portom, dižući često puta čitave bune za promenu jednoga činovnika, dotle se u Južnoj i Srednjoj Arbaniji tiho vršio proces nacionalnoga pribiranja. Po obaveštenjima koje sam dobio u Elbasanu pred balkanske događaje izlazilo je u tim krajevima nekoliko arbanaskih listova, među kojima su »Tomori« (po planini Tomoru) u Elbasanu, »Baškim« (Jedinstvo) u Bitolju, »Korča« u Korči, »Ždim« (Buđenje) u Janjini i t. d. Bilo je otvoreno oko stotinu arbanaskih škola, među kojima je bila i učiteljska škola u Elbasanu sa 200 đaka. Knjige su na arbanaskom jeziku sa latinskom azbukom.

I u Arbaniji, kao i u Makedoniji, religija ima toliko moćan uticaj da se i partiska grupisanja vrše na religioznoj osnovi. Izrazito religiozne partije su muhame-

¹Vidi D-r Jov. Hadži-Vasiljević: *Arbanska Liga*. Strana 125.

danska, ortodoksna i katolička, od kojih prva ima za devizu: ko je muhamedanac neka je u Turskoj, druga izražava uticaj Grka a treća Austrije i Italije. Ali najbolje izgleda ima nacionalna partija koja je istakla kao cilj pripremanje arbanaskoga naroda za nacionalnu revoluciju. Tražeći pristalice među Arbanasima svih vera ona se uporno bori protiv religiozne isključivosti koja je još uvek tolika da selo jedne vere prema selu druge vere nije pokazivalo za vreme okupatorskoga režima srpske vojske skoro nikakva saučešća u sudbini, šta više da vode među sobom čitave verske ratove. U toj borbi poniklo je više pesama, u kojima su karakteristične ove strofe:

»Dole tamnica, dole glupost,
Što ih upotrebljavaju naši neprijatelji:
Jedni u crkvi, drugi u džamiji —
Mi smo braća, ne mogu nas deliti«.

Ili:

»Vi Arbanaci, vas dele na dvadeset sekta,
Hoće da vas zavode.
Jedan veli imam veru, drugi din,
Jedan veli Turčin sam, drugi Latin,¹
Neki se zovu Slovenima, drugi Grcima,
Međutim ste svi braća, bre sirotinjo«.

Sve nas to potseća na doba koje je Evropa preživela u XV, XVI i XVII veku i fina Bauerova crtanja istočnjačkih revolucija² pala su nam na um u trenutku kada smo se u Elbasanu o ovom pokretu raspitivali. Tražeći dodira sa predstavnicima toga pokreta sreli smo se sa

¹ U Arbaniji još uvek Arbanasi muhamedanca ne zovu drugim imenom nego Turčin, kao što katolike zovu Latinima. Tako najčešće i oni sami sebe zovu.

² Otto Bauer: *Istočnjačke revolucije: »Borba«*, polumesečni spis socijalne demokratije. God. III, knj. 5. Str. 23.

otresitijim begovima, bogatim trgovcima i predstavnicima turskog činovništva arbanaskoga porekla, koje je pod Abdul Hamidom teralo karijeru čak do položaja paša a sada predstavlja neku vrstu arbanaske aristokratije kojoj su Mladoturci dali dovoljno vremena da se zanima »narodnim« stvarima! Ona je održavala vezu sa svojim mnogobrojnim kolegama u Carigradu i na strani, jednim svetom koji je čas u ljubavi sultanskoj čas u njegovoj tamnici čiji je najpriznatiji predstavnik predsednik privremene vlade Ismail Kemal. Školovani podmladak ovih redova pije vino i kritikuje Muhamedovo učenje, bori se protiv nesnosnih religioznih stega osnivanjem novih sekta a protiv političke beznačajnosti propovedanjem autonomne Albanije. Otuda je najrasprostranjenija i najčvršća verska organizacija u Albaniji, takozvano *bektaštvo*, u isto vreme najodlučniji nosilac arbanaskoga nacionalizma.

Prema ovom pokretu na Jugu Mladoturci su u početku bili tolerantni. Ali u koliko je ceo pokret sve više dobijao nacionalan karakter, u toliko su se i Mladoturci prema njemu pokazivali sve otvorenijim i nepomirljivijim, neprijateljima. U to doba padaju i one krvave vojne ekspedicije na Severnu Albaniju, kojima je bio cilj da se severoarbanska plemena konačno saviju u jaram turske državne vlasti, ekspedicije koje su izazvale čitav niz arbanaskih ustanaka.

Istoriski značaj ovih ustanaka i krvavih borbi na Severu za pitanje koje ovde pretresamo bio je u tome što je *vaspostavljena veza između Severa i Juga, Gega i Toska*. Južnjaci su počeli uviđati dragocenu vrednost *materijalne*, fizičke snage koju severna plemena predstavljaju, starajući se da ih uvuku u službu zajedničkom pokretu čija bi *glava* bila na Jugu. Onaj koji je krenuo

mase i progurao preko Stare Srbije i ušao u Skoplje bila su i sada plemena sa Severa, ali ovoga puta ona su bila u vezi sa predstavnicima pokreta na Jugu, koji su već počeli frakcionisanost u turskom parlamentu iskorištavati za svoje političke zahteve. Sporazum između jednih i drugih olakšavali su sada krajevi istočno od severoarbanskih krševa, čiji su se stanovnici iselili sa prvobitne plemenske baze i išćupali iz plemenskih okvira koji i sada okivaju njihovu braću što su ostala na plemenskom ognjištu, a dodirom sa slovenskim susedima ti su stanovnici postali već sposobniji da arbanaski pokret shvate sa širega nacionalnoga gledišta.

Takvo je bilo stanje pokreta u Albaniji kada su vojske balkanskih državnica prešle granice Turske.

3. Izgledi u budućnosti.

Samostalan pokret Arbanasa je balkanskim događajima presečen i Albanija, blagodareći u prvom redu zavojevačkim apetitima balkanskih državnica, postala je balkanskom predstražom dveju velikih evropskih sila, Austro-Ugarske i Italije. Dalja sudbina Albanije postala je posle Londonske Konferencije stvar Evrope. Ali ma kakva odluka Londonske Konferencije bila izvedena, ustanova autonomne Albanije imaće za arbanaski narod značaj jedne *političke* revolucije, pod čijim uticajem će stari odnosi i navike života pretrpeti vratolomne brze promene.

Toj novoj tobožnjoj državi mi nećemo da proričemo sudbinu. Ona će nesumnjivo imati da se nosi sa većim teškoćama nego što su bile duge i teške porođajne muke od kojih još uvek pati. Ona će imati da se nosi i sa

prošlošću i sa *budućnošću*. Prva joj je ostavila u nasleđe: na Severu plemensku primitivnost i isključivost, na Jugu feudalni sistem krajnje nepodnošljivosti, a i na Severu i na Jugu neprosvećenost narodnih masa, versku pocepanost i zatucanost, političku razdrobljenost, odsustvo svakoga saobraćaja među plemenima i pokrajinama, nemanje nikakva opšteg centra koji bi davao životu određen pravac. Ovim nezgodama koje su dezorganizovale život u Arbaniji pridružile se u budućnosti ne manje dezorganizatorski uticaji stranih »prijatelja«, o kojima iskustvo ostalih balkanskih državnica nije malo.

U borbi sa tim unutrašnjim i spoljašnjim nezgodama *narodne mase* treba da budu onaj nepresušni izvor novih sila i sredstava. A narodne mase baš i jesu te koje se ne vide iza patrijarhalnoga autoriteta plemenskih vođa i ispod bezdušne eksploatacije feudalnih gospodara. U dosadašnjim događajima i pokretima one su učestvovala kao obična *oruđa* autoritativnih plemenskih dinasta ili begovske kaste. Oni nisu članovi toga pokreta kao što još nisu ni članovi jedne arbanaske nacije. Oni su samo članovi plemena ili robovi feudalnih gospodara. Nacija koju danas vidimo kod Arbanasa da se stvara, da postaje, to je nacija jedne kaste, a nacionalna svest odgovara socijalnom položaju begova i njihovoga školovanog podmlatka.

Da bi pitanje Arbanije prestalo biti isključivo stvar jedne kaste i pojedinaca i postalo brigom široke narodne mase, Arbanija bi trebala da dobije svoju naciju, svoje građane. Ona bi ih mogla dobiti sama onim putem kojim su ih dobijali svi narodi u doba svoga nacionalnoga postajanja, naime: uzdizanjem narodnih masa do kulturne zajednice, do učešća u javnom životu, do među-

sobnoga saobraćaja. Pored uvlačenja plemena u zajednički narodni život, to traži pre svega uništenje feudalnoga sistema svojine i oslobođenje seljaka.

Ali to i jeste baš ono što današnji arbanaski patrioti ne misle da učine. Sa narodnom masom oni ne računaju. O njoj begovska kasta i njen bezbrižni podmladak govori kao o mračnoj masi bez svesti i razumevanja. U Elbasanu mi je jedan inteligentan bej na postavljeno pitanje odlučno odgovorio: kako ustav i parlamentarizam nisu za Arbaniju već nešto nalik na bojarski sistem u Rumuniji! Ističući Rumuniju za ugled i u pitanju za koji mu je izvesno trebao drugi primer, elbasanski bej i pristalica nacionalnoga pokreta je očigledno pokazao da on o političkom režimu ne može da govori a da ne misli na begovski sistem!

Nosilac naprednih pogleda na politička i privredna pitanja mogao bi biti samo građanski elemenat, a on je u arbanaskoj primitivnosti još uvek vrlo slabo razvijen. U arbanaskim varošima stanovništvo je puka *sirotinja* sa više ili manje *begova, trgovaca i sitnih zanatlija*. Begovi su još uvek glavni predstavnici bogatstva i ugleda. Oni provode vreme vrlo frivolno, po modusima svih mesta u koja je evropska kultura ušla sa svojim prtljagom napred. A varoš u kojoj kula age i bega visoko strši iznad skromnih krovica zanatlija i trgovaca, ne može da bude nosilac nacionalne kulture i političkoga napretka, kao što su to bile varoši današnjih kulturnih država. Tek sa jačim poletom moderne privrede arbanaske varoši će postati pravi nosioci napretka.

To su samo nekoliko napomena o društvenim prilikama kod Arbanasa. Nama uostalom i nije cilj da ih izlažemo, već da, ukazujući na njih, pokažemo da Arbanija, i ovako zaostala i primitivna kakva je, ne stoji ni izvan sveta

ni izvan istorije i da pokreti i borbe u njoj nisu ni pobuna »divljaka« protiv »civilizacije«, kao što predstavljaju jedni, ni plod tumananja i namera tuđih agenata, kao što predstavljaju drugi. Ti pokreti i borbe su pripremljeni i uslovljeni opštim promenama u društvenim odnosima i uslovima života u Albaniji, koje su u svoje vreme davale slične borbe i pokrete i u drugih naroda. Ako su oblici i ciljevi tih borbi još vrlo nerazvijeni, znači li to da »Arnautin« ništa drugo ne želi, ništa drugo ne zaslužuje i ništa drugo ne može imati nego što ima sada? Zar može neko tvrditi da feudalni rob ne želi da se oslobodi ropstva i da sâm uživa plodove svoga rada? Po povlačenju srpskih trupa nastale su u Srednjoj Albaniji velike međusobne borbe, a one nisu bile, kao što je naša štampa objavljivala, izraz plemenske i religiozne netrpeljivosti već pobuna feudalnih robova, čifčija, protiv pokušaja aga i begova da za vreme okupatorskoga režima nagomilane feudalne obaveze likvidiraju i restauriraju stanje pre okupacije.

Takav je narodni materijal koji ulazi u autonomnu Albaniju. O njegovoj podobnosti za samostalan državni život ništa nam nisu u stanju reći oni koji u njegovoj »arnautskoj krvi« unapred vide antidržavni, antikulturalni, antisocijalni elemenat. Treba početi sasvim drugim putem, potražiti Albanasa kao člana plemena i kao člana klase, kao gospodara i kao roba, kao borca za autonomiju i kao radnika na njivi, jer danas u nauci ne može biti spora da podobnost nekoga plemena za državni život treba ceniti po stupnju istoriskoga razvitka, po društvenom sastavu, po kulturnoj razvijenosti i društvenim i političkim težnjama, a ne po rasi kojoj pripada.

Osim toga mi smo upućeni da pratimo razvitak i sudbinu ovoga novoga člana balkanskih državnica. Na to nas

ne upućuje kakva zabrinutost za budućnost autonomne Albanije — jer su te brige, blagodareći zavojevačkoj politici Srbije, Crne Gore i Grčke, prešle nažalost na jačega, Austro-Ugarsku i Italiju — već obziri prema našoj sopstvenoj budućnosti. A po budućnosti Albanije, kao i svih malih državnica koje se nalaze na udaru jačih, mnogo su ozbiljnije opasnosti koje dolaze spolja nego one koje se kriju unutra. Na svaki način neće biti lako savladati plemenske i religiozne suprotnosti i izvesti državnu organizaciju u tako groznoj dezorganizaciji društvenoga života, ali to nije nemoguće kao što nije bilo nemoguće slomiti autonomne težnje knežina pri organizovanju nove srpske države. Albaniji će biti mnogo teže odolevati opasnostima koje se kriju u pogodbama pod kojima je postala i pod kojima ima da se razvija.

Valjda nije nikada bilo zemlje na svetu po kojoj je tumanalo toliko tuđinskih agenata kao po Albaniji. Oslanjajući se bilo na slabije susedne bilo na jače udaljenije države, svi oni vrše godinama jedan propagandistički rad koji je kroz škole, crkve, konzulate, trgovačke veze i druge ustanove već bio spremio zemljište za tuđe uticaje. Ono što se danas u Albaniji događa može se razumeti samo u vezi sa tim uticajima. Zar sadašnje partiske struje u Albaniji, kao što smo već videli, ne nose u prvom redu obeležje različitih stranih uticaja i tuđinskih propaganda? Borba tih stranih uticaja oko prevlasti ne samo da podržava različne kandidacije za novoga vladavca već, kombinujući se sa verskim i plemenskim suprotnostima, pojačava separatističke apetite bogatih begova, plemenskih glavara ili istaknutih ličnosti. Ti uticaji predstavljaju danas nesumnjivo najveću smetnju sređivanju unutrašnjih prilika, i autonomna Albanija može se javiti samo u borbi protiv njih.

Ta borba koja prati osnivanje svih balkanskih država pada arbanaskom narodu u toliko teže, što njegova prva državna zajednica nosi od samog rođenja vrlo teške nedostatke.

Svojom zavojevačkom politikom Srbija, Grčka i Crna Gora nisu uspele da Arbaniju podele, ali su uspele da je smanje i očerupaju. Formalno Arbanija dobija autonomiju, ali je ta autonomija *hroma*, forma bez sadržine, pravo bez najbitnijih uslova da bude ostvareno, autonomija močvarnoga primorja i бесплодних krajeva, otsečenih od plodnih krajeva na istoku i jugu. [Londonska Konferencija je bila prema Arbaniji još svirepija nego Berlinski Kongres prema Srbiji. Njenim odlukama nesumnjivo je najviše oštećen arbanaski narod; ali onaj što je najviše dobio nisu balkanske države već zainteresovani kapitalistički i vlasnički krugovi velikih sila, Austro-Ugarske i Italije. Prvo, neprijateljsko držanje vlada balkanskih država odgurnulo je Arbaniju u šake ovih država, drugo, ona će im biti u toliko pouzdanije oruđe u koliko je slabija i za život nesposobnija.

Uporedo sa tom slabošću raste *ekonomska zavisnost* nove države od inostranstva. Svi pokušaji njenih upravljača da zemlju učine sposobnijom za odbranu od opasnosti spolja vodiće i u Arbaniji, kao što je to bilo i u ostalim balkanskim državicama, padanju u sve teže ropstvo evropskoga kapitalizma. U koliko je pak Arbanija nesigurnija politička tvorevina, u toliko to porobljavanje neće ići posredstvom državnih dugova već putem neposredne *kolonijalne pljačke*. Jedan veliki dobro obaveštani nemački list pisao je pre nekoliko nedelja:

»I *grozničava spekulacija* traje (u Arbaniji) još kao i pre. Ne prođe nijedan dan a da se ne jave novi lovci na koncesije za osnivanje banaka, podizanje železnica, električnih postrojenja, na kupovinu šuma i rudnika. U interesu zemlje može se biti radostan što oni sada skoro nigde ne nailaze na odziv, pošto se odlučilo da se sa koncesijama čeka do uvođenja uređenih odnosa, a već zaključeni ugovori strogo se procenjuju i, ako su protivni državnom interesu, poništavaju. Nadati je se da će pasti i onoga krupnoga trgovca iz Milana kupovina miriditske šume, o kojoj je u posijednje vreme bilo mnogo govora, pošto se najvećim delom tiče oblasti na koje prodavac, iza koga stoji Prenk Bib Doda-paša ima vrlo sumnjivo pravo svojine zasnovano na nekada u Carigradu dobivenom parčetu hartije, dokle na drugoj strani nekoliko opština mogu da pokažu staro pravo na ove šume. *Svi ovi pokušaji spekulativne eksploatacije sadašnjega položaja potiču obično sa strane*, što služi zemlji na čast. Ali pored ove vrste preduzeća mnoge ozbiljne trgovačke snage *dale su se na posao da pripreme privredno osvajanje zemlje*, i da se dobro upoznadu sa poslovima koje će buduća vlada u najskorijem vremenu morati dati. One će docnije biti u tom povoljnijem položaju što će moći odmah izaći pred vladu sa dobro promišljenim i svestrano procenjenim predlozima. *U svakom slučaju mora se naglasiti da, ko neće da zadocni, mora se sa ovdašnjim prilikama sad upoznati*« (Kölnische Zeitung od 21. decembra 1913.).

Tako se evropske kapitalističke klase javno sazivaju na kolonijalno osvajanje Arbanije. Ono što evropski kapitalizam danas tamo priprema biće u stvari stvarna osnova buduće države. I kada se srpski vlasnički krugovi raduju svakom novom metežu i unutrašnjem sporu, gledajući u tom sredstvo za sprovođenje svojih planova, oni gube iz vida da se na obalama Jadranskoga Mora počinje utvrđivati najjača evropska sila, kapitalizam, i da je samo on taj »koji neće zadocniti«.

III.

BORBE OKO JADRANSKOGA MORA

1. *Jadransko More i borbe na Istoku.*

Da bi se razumelo zbog čega je najsiromašnija i najbednija oblast na Balkanskom Poluostrvu proizvela u toku balkanskih događaja najzaoštrenije odnose s Evropom, mora se pre svega naglasiti da se borba ne vodi oko golih arbanskih krševa već oko gospodarstva na onom delu obale Jadranskoga Mora koja pripada Arbaniji. A ta borba ne samo da čini jednu značajnu glavu u istoriji srpskoga naroda, već je vrlo jako upletena u onu veliku, dugotrajnu svetsku borbu oko Istoka i njegovih bogatih izvora u kojoj su učestvovala i svoju moć ogledale sve evropske države.

Kao što je Jadransko More samo jedan rukavac Sredozemnoga Mora, to se i borbe oko gospodarstva na obalama Jadranskoga Mora javljaju kao produženje borbi oko prevlasti i uticaja na Sredozemnom Moru. A one su se vrlo rano javile. Odavna je Istok počeo privlačiti na se pažnju evropskih naroda i vrlo rano je nastao veoma živ trgovinski promet između Istoka i Zapada. Najkraći, najjevtiniji i tada jedino poznati put toga trgovinskoga saobraćaja vodio je preko Sredozemnoga Mora. To more se javlja kao jedina veza između dva

sveta, a borba oko prevlasti na njemu kao borba oko basnoslovnoga bogatstva Istoka.

Na onom mestu baš gde to more najdublje zaseca u evropsko kopno, na italijanskim obalama Jadranskoga Mora, postali su još iz ranoga Srednjega Veka prvi centri trgovinskoga saobraćaja Evrope sa Istokom. To su bili italijanski gradovi: najpre Mletci, od 9. veka kao gradska trgovačka republika, kojoj se od 11. veka pridružuju *Đenova i Piza*. Oni su stupili u vrlo razgranate trgovačke veze sa svima tada najbogatijim zemljama Sredozemnoga Mora, Egiptom, Sirijom, Malom Azijom i Balkanskim Poluostrvom i njihovi trgovački agenti, rasuti po zemljama Levanta i Azije, potiskuju grčke i arabljanske trgovce ili ih degradiraju na stepen svojih posrednika, a svu trgovinu sa Istokom uzimaju u svoje ruke.¹ U borbi oko prevlasti na Sredozemnom Moru sa svojim suparnicama *Đenovom i Pizom* i njenom nasljednicom *Florencijom*, Mletci su se poglavito oslanjali na svoje gospodarstvo na obalama Jadranskoga Mora, koje su branili i od svojih suparnica na vodi i od nadiranja Mađara sa kopna. Od polovine 14. veka »kraljica Jadranskoga Mora« je izašla iz te borbe kao pobedilac i čitav vek neograničeno gospodarila na Sredozemnom Moru.

Prvi udar trgovinskoj prevlasti italijanskih gradskih republika na Istoku, zadali su zavojevački uspesi Turaka. Ali one su se umele sa Turskim Carstvom sporazumevati, kao što su se pre i posle toga znale poslužiti kolosalnim bogatstvom za kupovanje srpske srednjevekovne vlastele i obezbeđivanje jadranske obale sa te

¹ Vid. P. Herre, Der Kampf um die Herrschaft in Mittelmeer. S. 64 i dalje.

strane. Presudan udar trgovinskoj prevlasti italijanskih gradova na Istoku došao je s druge strane, naime od pomeranja svetskoga saobraćaja sa Sredozemnoga Mora na Atlanski Okean. 1498 godine Portugalci su uspjeli da otkriju pomorski put za Indiju obilaženjem Afrike. Taj veliki pronalazak koji čini čitavu revoluciju u privrednim i saobraćajnim odnosima sveta, promenio je pravac tada najznačajnijega svetskoga saobraćaja, a kao neminovna posledica toga monopolističke privilegije italijanskih gradova u trgovini sa Istokom morale su pasti, da uskoro zatim njihova istaknuta posrednička uloga sasvim iščezne. »Oko polovice 16. veka, veli P. Here, mletačkih trgovaca u Carigradu nije više skoro nikako ni bilo, i vraćajući se sa Zlatnoga Roga jedan poslanik je izveštavao da se u trgovinskom saobraćaju sa Portom ne vrši više za dve godine ni toliki obrt kao ranije za dve nedelje«. ¹ Bogatstvo Istoka, naročito Indije, počinje teći na Zapad poglavito novim, pomorskim putem, a kako su Portugalci uspjeli da preseku veze Arabljana sa Indijom, italijanski gradovi su izgubili sada svoga jedinoga trgovačkoga posrednika sa unutrašnjošću Azije. Sredozemno More je prestalo biti veza dva sveta, most između Istoka i Zapada, a sa tim svetskim obrtom i one italijanske gradske republike su izgubile svoj svetski karakter. Mesto Mletaka i Đenove zauzima Lisabon.

Sa skretanjem svetskoga saobraćaja Sredozemno More je istina izgubilo svoj svetski značaj, ali borbe oko prevlasti na njemu nisu prestale. Zemlje Sredozemnoga Mora sva tri kontinenta, Evrope, Afrike i Azije, predstavljaju i suviše dragocen objekat za kapitalističku eksplo-

¹ Vid. P. Herre, isto delce. Str. 95.

taciju i vrlo važne bogaze političkih zavojevača, da bi mlade evropske kapitalističke države prema tome mogle biti ravnodušne. Borba se nastavlja sa tom razlikom što na mesto malih gradskih republika stupaju sada na pozornicu moćne države iza kojih kao materijalna garancija osvajačkih planova stoje milioni poreskih plataca i stotinama hiljada i milioni naoružanih vojnika. U jednom krvavom ratu Engleska se dograbila 1704 Gibraltara, kapije Sredozemnoga Mora sa zapadne strane; od 1880 drži Maltu, stanicu između istočnoga i zapadnoga dela Sredozemnoga Mora; na Berlinskom Kongresu utvrđuje se u Kipru koji gospodari ulaskom u Suecki Kanal, a od 1882 zagospodarila je Egiptom. Najozbiljniji suparnik Engleske Francuska je preduzimala radi prevlasti na Istoku vratolomne ekspedicije; od 1830 počinje se postepeno utvrđivati na afričkoj obali kao gospodar Alžira, Tunisa, pa Maroka. Rusija nadire sve jače da zauzme Carigrad i moreuzine, »ključ od kuće« koji treba da je propusti iz Crnoga Mora na Sredozemno. Taj prolaz joj je zatvoren ugovorom o moreuzima 1841, koji je naročito potvrđen Pariskim Mirom, i do danas svi njeni pokušaji da ga poništi ostali su bez uspeha.

Dva velika tehnička uspeha, otvaranje Sueckoga kanala i železničke veze centralne Evrope sa Istokom, počeli su Sredozemnom Moru vraćati stari značaj najbolje veze između Evrope i Azije. Sa Sueckim kanalom trgovina je dobila nov pomorski put sa Istokom koji je mnogo kraći nego onaj oko Afrike, a kolosalni planovi za železničke veze Evrope sa Istokom preko Prednje Azije ne samo duboko zasecaju u privredne interese zainteresovanih država, već prete da promene odnose političkih snaga i uticaja u Aziji. Bagdadsku železnicu npr., oko koje se

danas biju uticaji Nemačke i Engleske, jedan je pisac s pravom nazvao »osom oko koje se danas kreće politički život Evrope«. Svaka promena na Istoku postaje opasnost po posede koji su već stečeni, a naporedo sa tim raste interesovanje imperijalističke Evrope za svaku, i najmanju promenu na ovom kraju sveta.

2. Austro-Ugarska i Italija.

Dok je trgovina sa Istokom bila skoncentrisana u italijanskim gradskim republikama, Jadransko More je predstavljalo jedan veliki prirodni kanal u koji se svetski saobraćaj sticao i kojim su velika blaga tekla. Sa padom prvenstvenoga značaja tih gradova u trgovini Evrope sa Istokom, svetski saobraćaj počinje Jadransko More obilaziti.

Ali ako je izgubilo staru ulogu u svetskoj trgovini, Jadransko More je imalo sve veći značaj za dve velike države koje se naslanjaju na njegove obale, za Austro-Ugarsku i Italiju. Za ove dve države ono nije više samo vodeni put trgovinskoga saobraćaja sa svetom, već osnova sve njihove pomorske snage, koja u današnjem veku zavojevačke kolonijalne politike i sukoba krupnih interesa poglavito određuje moć i uticaj kapitalističkih država. Svaka promena na obalama Jadranskoga Mora dira zbog toga u najosetljivije mesto političkih planova kapitalističkih i vlasničkih krugova obeju država.

Ta promena može nastupiti i u korist trećega i u korist jedne od te dve države. Prema tome međusobni odnos ovih dveju kapitalističkih sila je *dvoličan*: do podne se zajednički bore protiv svakoga onoga koji se sprema da oslabi njihov zajednički posed, od podne se

bore među sobom sa surevnjivošću dva takmaca koji jedan od drugog zaziru. Međusobno nepoverenje, koje »prijateljstvu« i savezničkim odnosima ova dva člana Trojnoga Saveza daje tako osobit karakter, naročito prati njihovu balkansku politiku, a u Arbaniji se pretvara u stalan sukob. Dokle diplomatija jedne i druge države izmenjuje izjave o »punoj saglasnosti« i »međusobnom poverenju«, njeni agenti u Arbaniji posvednevno se kolju oko svake škole, svake dieceze, svakoga sela, svakoga mesta eksploatacije i uticaja.

Austro-Ugarska ima na svojoj strani preimućstvo države koja je svoj uticaj na balkanskoj strani Jadranskoga Mora utvrđivala mnogo pre nego što je Italija kao velika država bila postala. Kada se Austro-Ugarska utvrdila na dalmatinskoj obali, Italija je bila rastrgnuta tuđim zavojevanjima. Najveći deo italijanskih zemalja držala je u prvoj polovini prošloga veka baš Austro-Ugarska smatrajući sebe pravom naslednicom italijanskih gradskih republika. U to doba ona podiže Trst, a posle izvesnoga vremena i Fijumu. Još tada ona je računala sebe u jedinoga zakonitoga naslednika turskih oblasti na zapadnoj polovini Balkanskoga Poluostrva, i po poznatim sporazumima sa Rusijom o deobi Turske Austro-Ugarska je imala da dobije Srbiju, Bosnu i Hercegovinu i Arbaniju. A kada su u drugoj polovini prošloga veka obrazovane dve nove velike nacionalne države, Nemačka i Italija, veze Austro-Ugarske sa severnim i zapadnim zemljama su prekinute i ona je gurnuta na Balkan, na kome joj je sada Bizmark poznatim savetom prideljivao sve oblasti »od istočne granice rumunjskoga naroda do Kotorskoga Zaliva«.

Prvi rezultat novoga pravca Austro-Ugarske politike bila je okupacija Bosne i Hercegovine, dobivena po taj-

nom sporazumu sa Rusijom. To je u isto vreme do sada najveći praktični uspeh Austro-Ugarske na Balkanu. Taj uspeh Austro-Ugarska je postigla u vreme kada su težnje mlade Italije bile upućene na afričku obalu. U naknadu za Tunis, koji je Francuska konačno zgrabila 1884, Italija pokušava da se dogradi Abesinije; ali posle deset godina uzaludnoga vojničkoga naprezanja i finansičkoga iscrpljivanja taj pokušaj je završen 1896 potpunim italijanskim porazom. Tako je ova zemlja, koja je sredstvima krvavih zarada svojih emigriranih radnika u Americi htela da vodi jednu krupnu imperijalističku politiku, porazima na svima drugim stranama gurnuta tako reći da traži naknade na obalama Jadranskoga Mora. Orođivanje sa crnogorskom dinastijom je znak jednoga kolonijalnoga programa.

Od toga trenutka razvitak krupne industrije učinio je u Austro-Ugarskoj i Italiji kolosalne napretke. Ako je nekada, u vreme okupacije Bosne i Hercegovine, liberalna inteligencija, — sastavljena od profesora i advokata koji su vodili nacionalnu većinu bečkog parlamenta, — smatrala mandat Berlinskog Kongresa za »skupu i kobnu avanturu«, danas se sve više sva moć države stavlja u službu kapitala i njegovih težnja da proširi i monopoliše pijacu za svoje espape i oblast za plasiranje. »Međunarodna politika uopšte, pisala je bečka *Presa* 1908, pretvara se sve više i više u trgovinsku i privrednu politiku, i krupna pitanja koja zanimaju kabinete i nacije izrastaju poglavito iz ekonomskoga korena.« I dokle ostale kapitalističke države gledaju da težnjama svoga ekonomskoga sistema odgovore osvajanjem prekomorskih kolonija, Austro-Ugarska je obratila svu pažnju na Balkan. Po mišljenju austro-ugarskih vlasnika zemlje Balkanskoga Poluostrva su prirodom položaja

određene da budu kolonije Austro-Ugarske, a na Solun, koji je Rorbah nazvao »apsolutnim ciljem austriske balkanske politike«,¹ sve više se počelo gledati kao na južno pristanište monarhije. Vlasnički krugovi Beča i Pešte počeli su pokazivati sve veću osetljivost prema svakoj promeni u oblastima preko kojih put za Solun vodi, i sve veću nestrpljivost da po svoje planove nepovoljne promene na Balkanu preduhitre. Ta težnja je određivala držanje Austro-Ugarske u dugogodišnjem jalovom londžanju evropske diplomatije oko reforama u Makedoniji; njome je zadahnuto njeno držanje prema Srbiji; ona je bila cilj i novim železničkim projektima koji su od pre nekoliko godina bili izazvali čitavu buru od negodovanja i protesta i čitav niz novih projekata za kontralinije.

Diplomatska istorija će pokazati kako se Italija ponašala prema tim težnjama »saveznika«. Ali sa koliko je ona uporstva radila na kolonijalnom osvajanju balkanskih oblasti Jadranskoga Mora pokazuju njeni uspesi u Crnoj Gori. U toj maloj zemljici sa 250.000 sirotana ona je prigrabila u svoje ruke podizanje pristaništa u Baru, železnice Bar—Virpazar, zatim brodarstvo na Skadarskom Jezeru i monopol duvana. Goli junaci Crne Gore koje iz njihovih krševa nije mogla isterati najveća turska sila podlegli su sili kapitala i danas argatuju po američkim rudnicima za račun italijanskih kapitalističkih kompanija i njihovih cetinjskih vazala.

U utakmici Austro-Ugarske i Italije, oko kolonijalnoga osvajanja Balkana Arbanija je predstavljala onu zemlju u kojoj su koplja bila najneposrednije ukrštena. Propagande svima sredstvima trudile su se da jedna

¹ Vid. Dr. Paul Rohrbach: »Deutschland unter den Weltvölkern«, S. 235, 236.

drugoj izvuku zemljište ispod nogu. A da taj sukob interesa u Arbaniji ne bi doveo u opasnost »savezničke« odnose sa kojima su skopčani drugi važni interesi, diplomatija je uspjela da zaoštrenost ublaži podelom sfera interesa, po kojoj je Austro-Ugarska koncentrisala svoj rad u Severnoj a Italija u Južnoj Arbaniji. Veliki kapitalistički grabljivci postigli su još jedan sporazum o davljenju malih naroda i deljenju njihovih zemalja. I kada je pred prvi balkanski rat propao predlog grofa Bertholda o formiranju jedne autonomne oblasti od bosanske granice do Soluna, kada je nestalo »političke moreuzine« između Srbije i Crne Gore i time zatvoren taj jedini slobodan suvozemni prolaz na jug, onda put za Solun ne ide više preko Mitrovice već preko Drača. Stvaranje autonomne Arbanije imalo je sada za obe ove države ne samo taj interes da se niko treći ne pusti na Jadransko More, već i da se dobije bar jedan prozorčić za sprovođenje stare politike na Balkanu. Sa gledišta već postojećih težnji zavojevačkih kapitalističkih i vlasničkih faktora sasvim je prirodno što je za to založen ceo autoritet Austro-Ugarske i Italije.

3. Jadransko More i Balkan.

Ove velike borbe evropskih država na Istoku čine nekoliko vekova suštinu Istočnoga Pitanja. A kako je u opseg te borbe i osvajačkih planova zainteresovanih država uvučeno i Balkansko Poluostrvo, to su promenljive faze kroz koje je ona prolazila nerazlučno isprepletane sa sudbinom balkanskih naroda. Ne samo što se Turska vladavina u Evropi, kao što je to formulisao francuski filozof Monteskije još pre sto pedeset godina, držala na surenjivosti ovih suparnica, već je i postepeno

potiskivanje te vladavine, podizanje nezavisnih balkanskih državica i povlačenje njihovih granica stajalo iz koraka u korak pod uticajem toga suparništva i osvajačkih težnji i planova velikih sila.

To saznanje postalo je danas na Balkanu vrlo popularno, ali u toliko se manje zna i vodi računa o uticaju trgovinskoga saobraćaja Zapada sa Istokom na razvitak balkanskih naroda.

Sve do u najnovije doba osnovica privrednoga i trgovinskoga života na Balkanu bilo je Jadransko More. Duž njegove balkanske obale bilo je raspoređeno više tačaka iz kojih su polazile najvažnije saobraćajne veze poluostrva sa svetom. Oko tih tačaka obrazovali su se trgovački centri. Za vreme cvetanja italijanskih gradskih republika, kada je Jadranskim Morem kao jednim velikim prirodnim kanalom tekao ceo za ono doba tako kolosalan promet između Istoka i Zapada, ti centri su bili prirodne stanice svetskoga saobraćaja, pune draži i privlačne snage za vlastelu srednjevekovnih balkanskih država, naročito Srbije. Iz njih su polazili i kroz planinske spletove u unutrašnjost poluostrva sa mukom se probijali više vrlo važnih trgovačkih puteva kojima je saobraćaj tekao u oba pravca: srednjevekovna vlastela je iznosila na tržište suviške svojih feudalnih tributa a uvozila raskošne istočnjačke proizvode koji su zapaljivali maštu naših narodnih pevača. Ta razmena je vršena u primorskim centrima.

Od tih centara naročito se ističu na severnom delu obale Dubrovnik, Kotor i Bar, a na jugu Skadar, Drač i Valona. Iz radova Jirečeka i Cvijića saznajemo da je iz Dubrovnika vodio jedan značajan put preko brda Čermerno na Drinu, Užice, Čačak i dalje. puštajući jedan

krak na Plevlje, Novi Pazar i Toplicom za Niš. Južni putevi su bili podesniji. Među njima se ističu tri: severni polazi od Skadra Belim Drimom za Prizren i Kosovo; srednji, takozvani Via Egnatia, polazio je od Drača i predstavljao glavni drum za Carigrad; južni je isticao iz Valone i Devolom išao preko Kostura za Makedoniju i Tesaliju.

Za trgovačkim i privrednim vezama išle su i političke težnje. Koliko je meni poznato obiknuta arhivarska metoda rada u našoj istoriskoj nauci nije dopuštala da se uoči veliki uticaj koji su imale trgovačke veze Jadranskoga Mora sa poluostrvom na srednjevekovnu istoriju srpskog naroda. Meni se, međutim, čini da se i laiku nameće zaključak: *da je u ono vreme Jadransko More bilo gravitaciona tačka ne samo trgovinskoga već i političkoga života srpskoga naroda.* Samo se tim uticajem može objasniti što je u srednjem veku najživlji politički život našeg naroda bio baš u oblastima Jadranskoga Mora, dakle u zemljama koje su bile ne u centru već na zapadnoj granici našega etnografskoga prostiranja. Sa gravitiranjem ka Jadranskom Moru pomerala se naravno i ta granica našega narodnoga elementa.

Ali svi naponi srpskih srednjevekovnih gospodara da se utvrde na Jadranskom Mora ostali su bezuspešni, jer su nailazili na otpor jačih suparnika, ranije italijanskih gradova i Mađara, a docnije Francuza, Talijana i Austrijanaca. U srednjem veku Zahumsko primorje je bilo glavni izlaz srpske države na more. Ali je taj izlaz bio izgubljen još početkom 14. veka u borbi sa bosanskim banovima koji su bili u vazalnim odnosima prema severnim susedima, i nikada više Srbi nisu uspeli da ga povrate.

Posle pomenutoga skretanja svetske trgovine sa Sredozemnoga Mora na Atlanski Okean Jadransko More je izgubilo svoj svetski trgovinski značaj, ali trgovački život na njegovoj balkanskoj obali nije se ugasio. Stari putevi nisu tada opusteli. Bogatstvo balkanskih zemalja i relativno razvijena srednjevekovna kultura u njima davali su dovoljno hrane za održavanje starih komunikacija. Ali kao rezultat toga saobraćajnoga skretanja trgovački centri na balkanskoj obali Jadranskoga Mora postaju sve više *lokalne* tačke koje rade isključivo sa balkanskim zemljama. Do u najnovije doba, do pre nekoliko desetina godina iz unutrašnjosti poluostrva stizali su mnogobrojni karavani u Dubrovnik, Kotor, Bar, Skadar i Drač.

Ali što nije učinila turska najezda i pad italijanskih gradova, nastupilo je kao posledica novih saobraćajnih i političkih promena. Trgovački centri na Jadranskom Moru dobijaju opasnoga konkurenta sa severa i juga. Sa privrednim podizanjem Srednje Evrope kulturni život Srbije počinje skretati ka severu, pijacama Srednje Evrope. Privredna osnovica severnih balkanskih zemalja nije više Jadransko More već Sava i Dunav, i taj preokret nije mogao biti bez velikoga uticaja na pojavu srpskoga ustanka. A od kako je Srednja Evropa vezana železnicama sa Solunom i Carigradom, trgovinski saobraćaj Balkanskoga Poluostrva ne struji više transverzalno, poprečno, iz unutrašnjosti jadranskoj obali, već uzdužno, iz unutrašnjosti ka Solunu na jugu i Pešti i dalje na severu. A da se ta promena izvrši do kraja, da stari trgovački putevi opuste i stari primorski centri izgube skoro svaku vezu sa poluostrvom, uticale su političke promene, u prvom redu okupacija Bosne i Hercegovine i izukrštanje čestih političkih granica.

Za pitanje kojim se sada bavimo promena saobraćaj-noga pravca na poluostrvu pomerila je centar političko-ga života srpskoga naroda na sever. Njegove trgovačke veze sa Jadranskim Morem bile su, sa izuzetkom uskoga primorja Crne Gore, potpuno presečene. Sa tim je presečeno i kulturno uticanje i nacionalno prodiranje u primorske oblasti. Namesto toga javlja se obrnut proces: srpski elemenat se povlači severoistočno, dublje u unutrašnjost i bliže severnoj granici, ostavljajući u starim krajevima stare srpske spomenike u sredini isključivo ili pretežno arbanaskoga naroda.

Kada je u trgovačkom kretanju zapadne polovine Balkanskoga Poluostrva odsudno preovladao pravac sever—jug, Srbija je pala u potpunu privrednu zavisnost od Austro-Ugarske. Nekoliko decenija Srbija je u privrednom pogledu bila u stvari dodatak austro-ugarske privredne oblasti, njena najjužnija provincija. U Srbijinom trgovinskom saobraćaju sa inostranstvom, koji se oličavao u izvozu poljoprivrednih proizvoda za uvoz fabričke robe, Austro-Ugarska je predstavljala za Srbiju ceo svet. Ali ma koliko da se taj odnos u toku vremena snažno pripije uz privredni život slabije strane, on se pre ili posle mora završiti sukobom koji je neizbežna posledica razvitka kapitalizma. Za vreme carinskoga rata koji je sa manjim prekidima trajao do uoči balkanskoga rata, obe strane stajale su jedna prema drugoj sa novim pretenzijama: prema Austro-Ugarskoj, koja je težila da otkloni agrarcima nepovoljnu konkurenciju srpske stoke uz jednovremeno zadobijanje na srpskoj pijaci izuzetnoga povlašćenja svojoj industriji, stajala je Srbija sa težnjom da obezbedi izvoz agrarnih proizvoda i da jednovremeno zaštititi domaću industriju. Sukob je bio neizbežan.

Politički značaj ovoga sukoba je u tome što je buržoazija uspela da težnju za izlaskom na Jadransko More oživi i u narodne mase unese. Ostvarenje te težnje postalo je sada glavni cilj svekolike Srbije politike. Za buržoaski režim slobodan izlazak na more predstavljao je više nego jedno *trgovinsko* pitanje; to je bio, kao što ćemo docnije videti, onaj životni nerv o kome visi ceo privredno-finansiski sistem buržoazije, kredit na strani, opstanak režima. Kada je za vreme aneksione krize Milovanovićev predlog o »hodniku na more« propao, grozničavo se radilo na dobijanju Jadranske železnice. A posle pobeda na Kumanovu i Bitolju, kada je iz oblasti preko kojih vodi put za oba mora, Jadransko i Jegejsko, Turska potisnuta, slobodan izlazak Srbije na more bio je već u pola postignut cilj.

Kako je izvođenje toga zadatka shvatila vlada Srbije?

IV.

ARBANIJA I SRBIJA

1. Zavojevačke težnje naše buržoazije.

Austro-Ugarska i Italija zauzimaju se za autonomiju Albanije u *svom* interesu a ne u interesu arbanaskoga naroda! To je druga osnovna misao Balkanicus-a i Dr. Vladana, i za potvrdu iste oni navode stotinama citata iz svih mogućih knjiga i novina. U toj velikoj bibliografiji nije u ovoj prilici ostala nezastupljena ni štampa socijalne demokratije!

Ali da su ova gospoda stajala što god bliže idejama socijalne demokratije, ne bi ušla u taj apsurdan položaj: da u isto vreme kada se bore protiv zavojevačke politike Austro-Ugarske i Italije preporučuju i brane zavojevačku politiku Srbije. Njihovo gledište je očajno prosto: Albaniju hoće da porobe te hoće da porobe, pa kada joj je to suđeno, onda je bolje da taj porobljač bude Srbija nego ove dve velike sile. Mi nismo protiv zavojevanja Albanije, izjavljuju Balkanicus i Dr. Vladan, već samo tražimo da taj zavojevač Albanije ne bude niko drugi nego mi. Drugim rečima: protiv zavojevačke politike mi se bunimo u *ime* zavojevačke politike; pravo koje drugom odričemo prisvajamo sebi u istom trenutku, na istom pitanju. Još kako su silni razlozi kojima se to pravo Srbiji brani! Balkanicus veli:

»Otkuda taj izuzetak i ta privilegija za Arbanase, da oni ne mogu i ne smeju doći nijednim delom svojim pod vlast Srba? Zar nije srpski narod razdeljen na nekoliko administracija i državnih uprava? Neka se pogleda samo na Austro-Ugarsku: tu ima Srba pod jeđnom upravom u Bosni i Hercegovini, pod drugom u Madžarskoj, pod trećom u Hrvatskoj, pod četvrtom u Dalmaciji.

»Kad može jedan deo Turaka ostati pod bugarskom i srpskom vlašću, onda će i g. Derviš Hima dopustiti da mogu to isto i Arbanasi, i to u toliko pre što su oni uvek do sad bili pod tuđom vlašću, i što su oni u onim oblastima koje sad hoće, uz pripomoć svojih zainteresovanih protektora, od Srba da uzmu i od Jevrope isprose, ili *zikovački uljezi*, ili su onamo davno krvno i geografski izmešani sa Srbima, kao napr. u okolini Skadra i pored crnogorske granice«.¹

A da bi nas uverio koliko bi to rešenje bilo radikalno, konačno, da nikada više ne zamara Evropu, Dr. Vladan nam navodi ova izlaganja Šarla Loazo-a:

»Evropa bi trebala da s najvećom gotovošću prihvati ovu priliku, te da podeli ove nedisciplinovane ljude između Srbije, Grčke i Crne Gore. *Arnauti* bi se, *napušteni od Carigrada*, koji ih je uvek mazio, i saterani u granice razuma, vrlo brzo izmirili sa svojom sudbinom. Na svaki način njihovo prilagođavanje novom stanju ticalo bi se samo njih i njihovih novih gospodara. *Arbansko pitanje*, *iseckano na nekoliko komada* i smanjeno, prestalo bi da uznemiruje Evropu«.²

U Albaniji Austro-Ugarska i Italija vode zavojevačku politiku, to je fakat. Ali misle li Balkanicus i Dr. Vladan da ima koga koji bi u drugo što verovao? Zar da

¹ Balkanicus: Albanski problemi i Srbija i Austro-Ugarska. Str. 62 i 64.

² Isto delo. Str. 160. Kurziv je naš.

nacionalni princip štite Austro-Ugarska koja je sva sa-
građena na negiranju nacionalnoga načela ili Italija koja
baš naših dana davi jedan drugi narod s one strane
Sredozemnoga Mora? U veku imperijalističke politike
takve parole isto tako rđavo priliče ovim dvema kapita-
lističkim državama, kao što je ranije ruska parola o
»oslobođenju hrišćana« u Turskoj stajala rđavo cari-
stičkoj Rusiji, koja je bila najgori đelat slobode u zemlji
i u susedstvu. Te političke laži ne prolaze više tako
dobro ni kod balkanskih naroda, koji su stekli veliko
iskustvo da ih je svako spreganje sa jednim ili drugim
»pokroviteljem« stalo u toliko težih žrtava u koliko su
mu se oni u bezgraničnoj žudnji za oslobođenjem od tur-
skoga jarma predanije predavali. Za njih znaju i svi oni
elementi u samoj Arbaniji koji za autonomiju svoje
zemlje rade. Jedan od najuticajnijih ljudi u Elbasanu,
docnije izabran za guvernera toga mesta, nije se ustezao
da mi na pitanje odgovori potpuno jasno i otvoreno: da
se Austro-Ugarska zalaže da Skadar ostane Arbaniji
zbog toga što on i dalje treba da bude krajnja severna
mrtva straža protiv nadiranja Srbije i Crne Gore u
oblast njenoga uticaja, kao što se Italija zauzela za
južnu Arbaniju da se niko drugi ne bi utvrdio na drugoj
strani Otrantskog kanala. Nepopustljivo zauzimanje
Austro-Ugarske i Italije za autonomiju Arbanije je spa-
savanje poslednje stope zemlje sa koje se obezbeđuju
od opasnosti tuđega izlaska na Jadransko More i sa koje
se može uticati na tok stvari na Balkanu. Austro-Ugar-
ska hoće dalje »lebensfähige Albanien«, »za život sposob-
nu Arbaniju«, u trenutku kada vidi pred sobom opasnost
da Srbija ne postane za život sposobna. Smer ove poli-
tike je jasan kao sunce. *Hoće se pošto poto jedan nov,
za život nesposoban pigmej na Balkanu, da drugi pigmej*

*koji se napreže da iskrši njene lance ne bi postao za
život sposoban. To je stara metoda stvaranja slabih, za
život nesposobnih, osuđenih da vise o skutovima evrop-
ske diplomatije, bez obzira javlja li se ona pod lažnom
etiketom, »nacionalnoga načela« ili »političke ravnoteže«.*

Ali ako Balkanicus i Dr. Vladan, ističući zavojevačke
težnje Austro-Ugarske i Italije u Arbaniji, nisu rekli
ništa novo, ništa što ne bi bilo poznato u najširim sloje-
vima našega naroda, oni su zastupanjem prava Srbije na
zavojevanje Arbanije bili veran izraz jedne nove politike
Srbije. *Izobličavajući zavojevačku politiku tih dveju dr-
žava oni su uspeali da izobliče »nacionalnu« politiku
Srbije, »oslobodilačku« politiku srpske buržoazije.* Jer
ako su brige austriskih vlasnika o pravu svih balkan-
skih narodnosti na nacionalno samoopredelenje grozno
šegačenje sa narodnosnim načelom, to su pretenzije
Srbije na zavojevanje Arbanije grubo gaženje, bacanje
pod noge toga načela. Proklamujući tu politiku srpska
buržoazija je sad prvi put sa lica srpskoga naroda skinu-
la veo jedne potištene nacije koja se bori za svoje oslo-
bođenje. I kod naše buržoazije su iščezle uspomene na
nekadašnje mladalačke ideale o slobodi, jednakosti i
bratstvu, a zajedno sa njima nestalo je i sposobnosti
da ceni težnje naroda za slobodom. Ona se ugiba pod
pritiskom severnoga suseda, sva visi o skutovima ruske
diplomacije, sredstva za vladanje pozajmljuje od stranih
kapitalističkih kompanija, ali je stekla ideologiju eks-
ploatora i vlasnika koji se zamišlja na čelu gladne
armije, kao gospodar nekoliko miliona pridavljenih po-
danika, sanja o veličini, roguši se, apeluje samo na silu
i davi slabije od sebe u isto vreme kada joj pretila opa-
snost da bude i sâma od jačih pridavljena. A što je taj
preokret u politici naše buržoazije, koji bi pre ili posle

morao doći kao rezultat kapitalističke proizvodnje, nastupio pre nego što je srpski narod uopšte došao do nacionalnoga ujedinjenja, što su vlasnici Srbije političkom raskomadanošću i porobljenošću svoga rođenoga naroda počeli pravdati svoje apetite na porobljavanje drugih naroda, to je samo dokaz da kapitalistička privreda profita i buržoaska militarističko-birokratska državna sistema izazivaju u malih i velikih predstavnika današnjega društvenoga poretka iste apetite u zemlji i van zemlje, u unutrašnjoj i spoljašnjoj politici.

Ovaj novi kurs u politici srpske buržoazije ima za socijalnu demokratiju više nego teoriski značaj. On nije samo potvrda našega gledišta da su nacionalni ideali vladajućih klasa laž iza koje se krije težnja za eksploatacijom naroda u zemlji i porobljavanjem tuđih naroda. Nacionalno oslobođenje i ujedinjenje koje traži za svoj narod kapitalistička buržoazija odriče tuđim narodima. Sa njenoga klasnoga gledišta to je prirodno i razumljivo: kada se pod mojim klasnim gospodarstvom nalazi moj rođeni narod, šta se bunite vi, »divlji« Arbanasi, da uđete u gotov, po svima propisima moderne države ustrojen sistem pokornosti! Spoljašnja politika vladajućih klasa je samo produženje njihove unutrašnje politike. I kao što proletarijat u nekoj zemlji predstavlja jednu društvenu klasu koja se ne može boriti za oslobođenje iz klasnoga ropstva a da ne oslobodi celo društvo, tako i socijalna demokratija ne može zastupati slobodu svoga naroda a da ne zastupa nacionalnu slobodu i svih drugih naroda. U tome je jedna od bitnih razlika između gledišta socijalne demokratije i buržoaskih partija na nacionalno pitanje.

Ali veliki praktični značaj ovoga pitanja mora nas interesovati u toliko više što posledice toga zavojevačko-

ga upinjanja naših vlasnika predstavljaju nepresušni izvor ne samo novih zločinštava prema arbanaskom naselju već stalne opasnosti po mir i spokojstvo našega naroda, nedoglednih tereta i žrtava. Srbija je gurnuta u onaj opasni vrtlog borbe zavojevačkih prohteva sa svima mogućim predviđenim i nepredviđenim smetnjama i strujama, vrtlog u kome će narodna snaga malaksati u uzaludnim naprezanjima da se dočepa obale. Za savlađivanje svake nove smetnje činiće se novi i sve veći naponi, i za žrtve koje je narodnim masama sve teže podnositi u cilju opravdanja ukazivaće se na žrtve koje su već podnesene. Osvajački upad u Arbaniju urodio je ogorčenjem arbanaskoga naroda prema Srbiji i pobunama, a pobune iziskuje nova finansiska i vojnička naprezanja; nesigurnost na novoj zapadnoj granici Srbije nastupila je kao posledica zavojevačke politike prema arbanaskom narodu, a javlja se kao povod stalnoga mobilnoga stanja vojske; iz istoga uzroka došli smo u sukob sa jačim pretendentima na Arbaniju, i u zanosu stvaranja velike jadranske države podjarmljivanjem tuđega naroda vlasnici propovedaju neko veliko buduće razračunavanje sa njima. Zaduživanje zemlje, novi državni tereti i militarizam i ostale parazitske ustanove traže od naroda u toliko veće žrtve u koliko ga više većita nesigurnost, opasnost od rata i česte mobilizacije materijalno dave i privredno iscrpljuju.

Tako će jedanput zahuktali događaji po sili unutrašnje logike stvari gurati iscrpeli našu zemljicu iz krize u krizu, iz opasnosti u opasnost, a svi buržoaski organi javnoga mišljenja staraće se da se pravi uzrok tih nedaća zaboravi i odgovornost prenese na drugoga. Zato socijalna demokratija, kao jedan odlučan protivnik zavojevačke politike koja je začetak svih tih nedaća, ne

može pustiti da prode nezabeležen onaj trenutak kada se naš vlasnički svet mašio tuđe zemlje i tuđe slobode, kada su nekadašnji heroldi nacionalnoga oslobođenja poneli zastavu nacionalnoga porobljavanja, kada su interesi kapitala progutali interese nacije. Ona mora stalno ukazivati na nerazdvojnu uzročnu vezu između zavojevačke politike buržoazije i teških posledica i žrtava kojima se kraj nigde ne vidi, vezu između teorija Balkanicus-a i Dr. Vladana i prakse Ise Boljetinca.

2. Težnja ka moru.

Oduševljenje kojim je buržoaska javnost primila prvu vest o izlasku arbanaskoga odreda na Jadransko More poticalo je iz uverenja da je sada postignut i onaj cilj koji je od pre desetak godina lebdeo pred očima ne samo vlada i buržoaskih grupa već i šire javnosti. Ta Srbija je izašla na more, i još kako! Ono što je htela ostvariti Jadranskom železnicom, ona postiže sada preko svoje teritorije; ona je sada gospodar svoga saobraćaja sa svetom!

Težnje Srbije za slobodnim izlaskom na more obično su dovodene u vezu sa smetnjama koje je Austro-Ugarska činila i mogla činiti srpskom izvozu. Srbija je još uvek pretežno agrarna zemlja. Od njenoga celokupnoga izvoza, koji je 1910 dostigao cifru od 98,388.028 dinara, sirovine čine nepunih 64 od sto a prerađevine 36 od sto. Sa izuzetkom 1,691.819 dinara izvoza sirovih rudarskih proizvoda i 10,320.817 dinara prerađenih rudarskih sa nekoliko stotina hiljada industriskih proizvoda, sav ostali izvoz od 88 procenata čine proizvodi zemljorada i stočarstva i od tih proizvoda prve, najneposrednije pre-

rađevine. Cela srpska izvozna trgovina leži dakle na seoskom gazdinstvu u kome još uvek preovlađuje sitni posed, a na izvoznoj trgovini leži sposobnost Srbije da odgovara svojim dužničkim obavezama.

Tako je pitanje o obezbeđenju izvoza postalo zajedničkom brigom dva tako udaljena sveta: *vladajuće buržoazije i seoske mase*. Za buržoaziju koja državom upravlja, osiguranje izvoza je značilo osiguranje poreskih prihoda, osiguranje uvoza zlata potrebnoga za plaćanje interesa na državni dug. Svaki poremećaj izvozne trgovine pogađao je najosetljivije mesto svake vlade, jer su joj time ugrožavana neophodno potrebna sredstva za održanje na vlasti. Ali poremećaj izvozne trgovine pogađao je i najosetljivije mesto seoske mase, jer je vodio padanju cena agrarnim proizvodima u zemlji. A što god je seljak prinuđen da svoje proizvode jeftinije proda, u toliko mora izneti na pijac veći deo svoje žetve, pa da podmiri potrebu u novcu, u toliko manji deo žetve ostaje za potrebe njegove porodice. Svako padanje cena, dakle, znači za široke narodne mase veću glad u kući, veći dug na njivi, manje stoke u toru.

Kada je sada Austro-Ugarska pod pritiskom svojih agraraca, počela zatvarati severni put srpskoj izvoznoj trgovini, to nije samo bacilo u brigu vladajuću buržoaziju već je pogodilo i najosetljiviju stranu seoske mase. Buduća nacionalna misao počinje sve više dobiti *privredni smisao*, oslobođenje Srbije od privredne zavisnosti od Austro-Ugarske i slobodan izlaz na more. Na tom pitanju vladajuća buržoazija uspeva da za svoju nacionalnu politiku zagreje široke narodne mase. A za taj veliki uspeh svoje klasne vladavine ona ima da blagodari u prvom redu agrarcima i vlasnicima Austro-Ugarske.

Ali težnja za slobodnim izlaskom na more nije poticala samo iz želje da se osigura izvoz agrarnih proizvoda. Potreba osiguranja izvoza i smetnje Austro-Ugarske učinile su da se za pitanje izlaza na more zainteresuje sitnoseljačka masa, kao najmnogobrojniji glasački i vojnički elemenat u zemlji, ali ta težnja je postajala u toliko neodoljivom u koliko je u nas jače ovladavala kapitalistička proizvodnja espapa. *U teritorijalnom proširenju i izlasku na more vladajuća buržoazija je gledala onaj cilj svoje klasne politike koji je isticao iz industrijalizacije zemlje i razvitka kapitalističke proizvodnje.* Ali što se zarad ostvarenja toga cilja radilo tako odlučno, grozničavo, upravo, va banque, ili-ili, to može biti potpuno jasno samo onom koji uvidi da je u tom ležao spas celoga privredno-finansiskoga sistema buržoazije na kome se njena vladavina držala, da je to jedini izlaz iz stanja koje je svakim danom postajalo sve kritičnije.

Srbija je tipičan predstavnik malih agrarnih zemalja, sa primitivnim oruđima i načinima rada, ali mnogobrojnih, krupnih i teških veza sa stranim kapitalizmom. Nenormalni razvitak tih kapitalističkih veza malih agrarnih, u svom privrednom razvitku zaostalih zemalja pokazuje se u tome što njih kapitalistička privreda ne osvaja kroz radionice i fabrike, odozdo, iz privrednog života, već kroz ministarske kancelarije, odozgo, preko državnoga a ne privatnoga gazdinstva. Veliki državni dug na strani postao je pre nego što se počelo raditi na podizanju proizvođačkih snaga koje bi podnošenje tih dužničkih obaveza olakšale. Prvo je u zemlju ušla mašina za ubijanje, pa tek mašina za rad.

Kao rezultat toga nenormalnoga, obrnutoga razvitka državni budžeti su rasli bez obzira na porast privredne

snage narodne, a još jače od državnih budžeta raste njihov pratilac, zaduživanja na strani. Od 1880 do 1910 državni budžet je porastao od 20 na 120 miliona ili za 475 procenata, a zaduženje zemlje je poraslo od 32 na 735 miliona ili za 2197 procenata. Državni dug je rastao pet puta brže od državnoga budžeta. Ali ova kolosalna cifra državnoga zaduženja sama za sebe još ne kazuje jasno svu težinu dužničkoga ropstva. Da se oseti sva težina takvoga razvitka vezâ Srbije sa stranim kapitalizmom, ne sme se izgubiti iz vida da su ceo porast državnoga budžeta gutali neproduktivni izdaci na dug i vojsku, kao što je opet najveći deo državnih zajmova, ogromno veći deo, upotrebljen za pokrivanje budžetskih deficita i izvanrednih rashoda na militarizam.

Na čemu se taj raspikućski sistem gazdovanja održavao? Za plaćanje interesa na zajmove Srbija je dolazila do zlata izvozom agrarnih proizvoda. Od kraja osamdesetih godina njen trgovinski bilans je aktivan, to jest ona primi veću sumu zlata za izvoz nego što izda na uvoz. Ali suvišci zlata koje je davao aktivni trgovinski bilans nisu mogli doseći da pokriju izvoz zlata za plaćanje dugova. Zbog toga je međunarodni bilans plaćanja Srbije, na suprot aktivnom trgovinskom bilansu, ipak ostao stalno pasivan. Za poslednjih trideset godina Srbija je stalno imala da izdaje više zlata nego što ga je primala za svoj izvoz. Ta diferencija je bila od 1891 do 1900 49,354.772 din., 1901—1910 71,153.924 din. Da bi se taj bankrotski sistem gazdovanja održao, Srbija je padala u sve nove i nove dugove, njima bankrotstvo odlagala i terete svoje sadašnje politike sve više prenosila na buduće generacije.

Ali dokle tako? Pod pritiskom državnih tereta izvoz je istina rastao, ali iza toga porasta ne stoji pojačanje

privredne snage zemlje. Naprotiv, to povećanje izvoza je posledica povećanja državnih tereta a ne privrednoga razvitka i jačanja zemlje. Ono je posledica *iscrpljivanja* koje pridavljuje svakoga proizvođača posebice, nagoneći ga da radi pribavljanja poreza otuđuje kako hranu porodice takó i sredstva proizvodnje, a zatim izmoždava celokupnu privrednu snagu zemlje, jer sredstva potrebna za njeno privredno jačanje crpe strani zelenaški kapital. U brzem rašćenju izvoza nego uvoza ne ogleda se nikako brže rašćenje privredne snage zemlje od razvijanja kulturnih potreba naroda, već se ogleda u stvari *veštačko* povećanje izvoza na račun sposobnosti naroda da svoje životne potrebe podmiri.

Ali narod, sve nesposobniji za *potrošnju*, postaje i sve nesigurniji kao poreski platac. Vladajuća buržoazija je počela osećati da ni najskandalozniji sistem posrednih poreza koji ne propusti opteretiti nijednu životnu potrebu nije nikakva sigurna garancija državnih poreskih prihoda, ako potrošačka moć masa slabi ili ako se ona slabije i sporije razvija nego što rastu potrebe države. Usavršavanje aparata za pumpanje poreza ne može da nadoknadi ono što se gubi sa *iscrpljivanjem* opšteg rezervoara državnih prihoda, sa *iscrpljivanjem* privredne narodne moći. Još jednom se demonstrativno pokazuje tačnost načela: da je privredna snaga zemlje jedina prava osnova sigurnih državnih prihoda i dobrog finansiskoga stanja. A gde je ta privredna snaga zemlje? Je li ona u ruiniranom sitnom seoskom gazdinstvu? Zemlja isplakana, žetveni prinos manji nego u Rusiji, stočarstvo u opadanju: sitna poljoprivredna preduzeća nisu više sposobna da podmire skućene potrebe porodica, još manje da napune velike državne kase. Državni budžeti rastu nepojamno brzo, jer neprestano rastu du-

žničke obaveze i troškovi oko sistema buržoaske vladavine, a u isto vreme sasvim opravdano počinje se gubiti vera u rašćenje izvoza poljoprivrednih proizvoda.

U toj bezizlaznoj situaciji vladajuća buržoazija se baca svim sredstvima koja joj državna vlast stavlja na raspoloženje na *veštačko podizanje industrije*. Sistem posrednih poreza ona sada dopunjuje sistemom »zaštitnih« carina. Srbija je opasana jednim neprelaznim carinskim zidom, pod čijom zaštitom kapital, apsolutno oslobođen svakoga obzira prema stranoj konkurenciji, uživa privilegiju neograničenoga gospodara na domaćoj pijaci, monopolsko pravo eksploatacije. U sprovođenju te politike vlada ima da regulisava surevnjivu borbu između predstavnika stranoga i domaćega kapitala, ali na kraju krajeva sistem »zaštitnih« carina pobeđuje, jer odgovara i interesima buržoazije kao nosioca državne vlasti i interesima buržoazije kao nosioca kapitalističke eksploatacije. Tim sistemom ona, s jedne strane, osigurava kapitalističkoj klasi ekstra-profit, s druge strane *veštačkim* uvlačenjem kapitala u zemlju čini da kroz ruke proizvođača i potrošača poteku veće sume novca koje će im ona na zgodnom mestu, putem posrednih poreza, opet oteti. Uvlačenjem stranoga kapitala u zemlju povećava se cirkulacija novca, mase više troše ma da više ne jedu, ali zato rastu sume ekstra-profita kapitalističke klase i posrednih poreza države, raste pljačkanje proletarijata i narodnih masa. Veličina te pljačke ogleda se u nenormalno velikoj razlici između nominalne i realne nadnice, između veličine nadnice u novcu i količine životnih namirnica koja se za nju može da kupi.

Nije teško uočiti da se ovaj sistem podizanja domaće proizvodnje izvrgava u sistem privrednoga *iscrpljivanja* zemlje. Visokim cenama svih proizvoda sužava se *potro-*

šačka sposobnost naroda koja je prva pogodba zdravoga privrednoga napretka, a monopolskim privilegijama ubija se staranje za *tehničko usavršavanje rada* bez koga se podizanje privrednih snaga neke zemlje ne može ni zamisliti. Ali ta posmatranja ne spadaju u okvir ovoga posla. Mesto toga treba naročito istaći: *da se na privredno-finansiskom sistemu koji smo ukratko skicirali drži i ekonomska egzistencija i politička vladavina buržoazije u Srbiji.*

Na osnovu toga ekonomsko-finansiskoga stanja zemlje i veće brige svake vlade može se objasniti što Srbija nadire da *pošto poto* izade iz starih granica i prodre na more, da prodre na more po cenu svih žrtava i velikih opasnosti. Sa industriskim razvitkom neke zemlje buržoazija gura vlade na proširenje pijaca i oblasti eksploatacije. Politika zavojevanja tuđih zemalja i stvaranja kolonija, zbog koje je danas Evropa podeljena u dva oružana logora, odgovara težnji kapitalističkih klasa za osiguranjem profita, za monopolom eksploatacije. Kada smo god ukazivali na taj *ekonomski* uzrok današnjega grozničavoga oružanja, sukoba interesa i zavojevačke kolonijalne politike, branioci te politike u Srbiji, da bi predstavili svoje težnje kao najidealniju oslobodilačku nacionalnu borbu, dobacivali su nam: gde je u Srbiji ta razvijena industrija, gde je ta kapitalistička klasa koja gura na zavojevanje tuđih zemalja? Mi priznajemo da kapitalistička industrija u Srbiji nije ni približno toliko razvijena koliko je u vladajuće buržoazije razvijen apetit za proširenjem teritorije i izlaskom na more porobljavanjem tuđih naroda. Ali je vlada u Srbiji toliko revnosniji izvršilac želja svih vlasničkih klasa i kasta za proširenjem granica i porobljavanjem tuđih naroda, u koliko to više odgovara nuždama privredno-finansiskoga

sistema na kome se drži, koji je stub njene vlasti. Održanje toga sistema je prva tačka u programu svake vlade. Na njemu se podiže kula od miliona državnoga budžeta, on pruža sredstva za izdržavanje militarizma i drugih neproduktivnih ustanova, on pruža sredstva za odgovaranje dužničkim obavezama prema inostranstvu, na njemu se drži kredit za nova zaduženja.

Ako kapitalistička buržoazija u Srbiji i balkanskim državicama uopšte nije još toliko razvijena, da celokupnu državnu politiku stavi u službu svoga interesa, ona u nas ima za svoga saveznika samu državnu vlast koju potreba održanja goni na teritorijalno proširenje pošto poto. Tako su neodoljive ekspanzivne težnje balkanskih državica postale neodoljivom potrebom vlada, jedinim izlazom iz teškoga položaja u kome su sa svojim privredno-finansiskim sistemom doterale na ivicu bankrotstva. Za buržoaziju u Srbiji izlazak na more ne znači u prvom redu ekonomsku emancipaciju zemlje kao što se to rado i mnogo govori, — jer celokupna privredno-finansiska politika vladajuće buržoazije predstavlja postojano otuđivanje prava slobodnoga raspolaganja privrednim izvorima zemlje i predavanje naroda u kamatno ropstvo da bi se dobila sredstva za održanje vladavine — već pre svega emancipaciju privredno-finansiskoga sistema na kome se njena vladavina drži. Izlazak na more predstavlja jedino sredstvo da se privredni sistem »zaštitnih« carina oslobodi zavisnosti od inostranstva, da se od njega ne moraju činiti nikom nikakve koncesije. U koliko dakle kapitalistička buržoazija nije dorasla da vrši presudni uticaj na pravac državne politike, svaka vlada je prinuđena da ne strepi od žrtava koje težnja ka moru stavlja u izgled, ne samo zbog slobodnoga saobraćaja sa svetom već zbog održanja svoje vladavine.

Zato je jedan naš nacionalni radnik i patriotski pisac s retkom iskrenošću rekao: *Rat koji ne garantuje slobodan izlaz srpskih esapa na svetski trg ne može se nazvati oslobodilačkim!*

Tako je arbanska politika srpske vlade oličenje avanturističkoga lutanja jednoga očajnika koji bez ikakvih izgleda na uspeh i bez jasnoga cilja rasipa dragocenu snagu, da bi izbegao bankrotstvo pred kojim stoji ceo njegov privredni i politički pravac.

3. Poraz zavojevačkog podviga.

Polet narodnih masa, koji je godinama pripreman politikom »ekonomske emancipacije« i dostigao najvišu tačku od objave carinskoga rata do aneksije Bosne i Hercegovine, buržoazija je za vreme balkanskih ratova umela obilno iskoristiti. Za najluđe podvige ona je mogla računati sa ljudskim materijalom čija gotovost na podnošenje žrtava prevazilazi obaveze vojne discipline. I u slatkom zanosu da drži u svojoj ruci naoružanu celu zemlju, buržoazija je u rastočavanju narodne snage otišla preko svih granica mogućnosti i počinila najluđe zloupotrebe. Vrhunac tih zloupotreba je pokušaj izlaska na more *putem zavojevanja Albanije.*

Za izlazak na more Srbija je imala dva prirodna pravca. Prvi preko Crne Gore za Bar, vodi preko oblasti koje pripadaju dvema srpskim državama i koje su naseljene skoro isključivo srpskim narodom. Drugi, vardarskom dolinom za Solun, vodi onom saobraćajnom arterijom koja je samom prirodom određena da bude glavni pravac privredne veze Balkanskoga Poluostrva sa svetom. Što se drugoga pravca tiče, kao što ćemo docnije videti, buržoazija balkanskih državnica je bila nesposobna

da savlada separatističke težnje i da od nezamenljivoga solunskoga pristaništa učini ono za šta ga je priroda položaja odredila, naime da bude svetska kapija za sve tri države; a srpski i bugarski vlasnici specijalno priredili su svojim narodima bregalničku katastrofu, da Solun ostane u isključivoj vlasti Grka kojima je najmanje potreban i koji će se njime najmanje služiti. Srpska buržoazija nije bila čak ni toliko jaka da slomi dinastičku isključivost između Srbije i Crne Gore i da spajanjem dveju oblasti jednoga istoga naroda u jednu državnu celinu izade na toliko željeno more preko svoje jednostavne teritorije. Mesto toga između dve rođene zemlje pobijaju se danas međe, i ako ni na jednoj ni na drugoj strani nema ni deset lica koja bi to mogla razumeti i odobriti. A kraljevski stražari koji će te međe čuvati jesu svedoci nesposobnosti buržoazije da izvrši delo narodnoga ujedinjenja.

Namesto da traži izlazak na more u ovim prirodnim pravcima, za šta je bilo potrebno biti rešen na sistematsku i odlučnu borbu protiv separatističkih težnji, vlada je separatizam uzela za osnovicu ugovora sa saveznicima. Time je buržoazija sama sebi zatvorila oba prirodna pravca za izlazak na more. A odričući se njih ona se otiskuje da put na more probije kroz arbanske krševе, pravcem koji vodi preko oblasti sa kompaktnim tuđim elementom, elementom najveće otporne snage u predašnjoj Evropskoj Turskoj; ta oblast je u isto vreme tako jako uvučena u osvajačke zamke dve velike evropske sile. Kako je ta politika pretrpela potpun poraz još na pola puta, mi danas imamo skupo plaćeno iskustvo samo o snazi austro-italijanskoga uticaja, te sada niko i ne misli o žrtvama koje bismo tek morali podneti oko zavojevanja i držanja u pokornosti arbanaskoga naroda.

Pre svega Jadransko More, kao *sredstvo* našega saobraćaja sa svetom, nije bez krupnih nedostataka.

1. Jadransko More je izgubilo svoj nekadašnji trgovački značaj. Lūke Jadranskoga Mora nisu više stanice svetskoga saobraćaja kao pre nekoliko vekova; one nisu više ni centri u kojima se vrši razmena proizvoda balkanskih zemalja. Veliki svetski putevi Sredozemnim Morem ne stižu se više u Jadranskom Moru već, obično obilazeći njega, ukrštaju se u Solunu, od koga su već stvorili najvažniju tačku ne samo balkanskoga već i srednjeevropskoga saobraćaja sa Istokom. Upućena na neku luku Jadranskoga Mora srpska trgovina, tražeći slobodan izlazak na prostrani svetski trg, našla bi se opet lice u lice sa parobrodskim društvima i pijacama poglavito Austro-Ugarske i Italije.

2. Kada bi čak Jadransko More potpuno zadovoljavalo potrebe našega trgovinskoga saobraćaja, pravac toga saobraćaja ne može se određivati proizvoljno i nezavisno od pravca svetskoga saobraćaja. Taj pravac, kao što je to prof. Cvijić svestrano pokazao, izlazi danas na Solun. Ova luka je izlazna tačka vardarsko-moravske komunikacione arterije koja je sa uzdizanjem Srednje Evrope i nadiranjem njenoga punog napona privrednog života na aziski Istok dobila veliki evropski značaj. Ona je privukla sebi svu trgovinu iz oblasti pređašnje i sadašnje Srbije. Iz ranije Srbije trgovina je tekla na sever, iz Stare Srbije i Makedonije na jug, a sa sastavljanjem ovih oblasti u jednu državnu cjelinu pod pretpostavkom jednake predusretljivosti održavaće se trgovina na oba dve strane. Ali pravac sever-jug ne može biti veštački promenjen u pravac istok-zapad, ma koliko se to želelo iz obzira političkih aspiracija. Sve veštačke mere koje se u tom cilju preduzimaju, kao što je to železnička

politika, traže izvanredne žrtve i predstavljaju po privredu teret sličan strategiskim željeznicama. A ako je srpska vlada, lupajući se po Arbaniji, propustila osigurati našoj trgovini slobodan izlaz preko Soluna, onda bratoubilački rat nije samo jedan zločin prema srpskom narodu već i jedan zločin za *tud* račun.

3. Izlazak na Jadransko More, kao ventil sigurnosti na slučaj nenormalnih odnosa prema severu i jugu, opteretio bi našu privrednu snagu nesrazmerno velikim žrtvama. Pre svega podizanje dobrog pristaništa skopčano je sa velikim teškoćama. Najbolji poznavalac Balkana prof. Cvijić veli: »U onom delu koji je zauzela srpska vojska ima samo jedan bolji zaliv i to je Drački. I ako je zasut peskom i stoga samo 6—10 m. dubok i izložen južnim i jugozapadnim vetrovima, od njega bi se moglo napraviti dobro trgovačko pristanište, *istina s velikim troškovima*«. ¹ Bez velikih tehničkih radova ne mogu se upotrebiti za pristanište ni ostali zalivi na toj obali.

Ali svi ti troškovi oko pristaništa i sprovođenja železnice gube se prema onim neproračunljivim žrtvama koje bi osiguranje toga saobraćajnog pravca gutalo. Bilo da Srbija dobije samo prugu bilo i jedan širi ili uži pojas zemlje, održavanje arbanaskoga stanovništva u pokornosti bilo bi skopčano sa žrtvama za koje bi se dobar trgovac teško odlučio. Što god bi taj pojas zemlje bio širi, u toliko bi i žrtve bile veće. Za održavanje u pokornosti cele Severne Arbanije na koju se bilo oko bacilo, Srbija bi morala držati velike vojničke posade i bez svake sumnje posvegodišnje prolevati krv za »povraćaj«

¹ Vid. Jovan Cvijić: Izlazak Srbije na Jadransko More. Glasnik Srpskog Geografskog Društva. God. II, sv. 2. Str. 198.

reda. Transporti srpskoga izvoza na Jadransko More kretali bi se uz pratnju sve jačega militarizma, stalnih mobilizacija i teških kolonijalnih ratova. Zavojevačka politika je prodrta vreća. Alžir je koštao Francusku više od ratne oštete koju je 1871 platila Nemačkoj. Južnoafričke kolonije su koštale Nemačku preko milijarde maraka a nisu dale ništa. Zapletena u Arbaniji Srbija bi tek tada videla da je ostale zavojevačke države mnogo lakše stići u vršenju svirepstava prema zavojevanim narodima nego u podnošenju žrtava na koje otpor tih naroda goni. A ako Srbija nije u stanju učiniti nijedan korak u svome privrednom jačanju, a da ne učini dva u privrednom rasipanju na neproduktivne ciljeve, onda može očekivati vreme kada će ljudi činiti glavni deo njenoga izvoza, a oni neće ići preko Arbanije nego preko Evrope.

Tako izlazak na Jadransko More, iskupljen zavojevanjem Arbanije, predstavlja za Srbiju jednu *ekonomsku* apsurdnost. Ali porobljavanje arbanaskoga naroda, kao sredstvo izlaska na more, pokazalo se i kao *politička* apsurdnost. Na osnovici zavojevačke politike, u kojoj nikad ne odlučuju »preča prava« i »veće potrebe« već isključivo veća snaga, igra je za Srbiju bila unapred izgubljena. Srbija se u Arbaniji srela sa dvema velikim silama koje su tamo već bile stekle veći uticaj od same Turske. Ništa ne čini što Arbanija samo po sebi nije vredna žrtava koje Austro-Ugarska i Italija oko nje podnose, jer se one ne podnose za Arbaniju već za uticaj koji se preko Arbanije ima u Jadranskom Moru i na Balkanu. Je li vlada g. Pašića pravilno procenjivala jačinu otpora na koji će od strane te dve države naići, ili je procenjivala potporu svojih »prijatelja« — to pitanje nije bez interesa, ali se za nas ovde njegova vrednost

gubi pred faktom: da je Srbija svojim zavojevačkim metodima i pretenzijama uz kepecku snagu nesvesno radila da se *Arbansko Pitanje* reši po želji onih koji svoje apetite podupiru jačim, nesravnjeno jačim sredstvima.

U veku krupne imperijalističke politike, zavojevačka politika male i privredno nerazvijene Srbije, upućene na zajednicu a ne davljenje malih oko sebe, pokazala se kao ekonomska i politička apsurdnost, kao protivurečnost in adjecto, kao nemoguća politika.

San o izlasku na Jadransko More zavojevanjem Arbanije pripada prošlosti, ali njegova senka će dugo vremena pomračavati nebo nad srpskim narodom. Srbija je htela i izlazak na more i jednu svoju koloniju, pa je ostala bez izlaska na more a od zamišljene kolonije stvorila je krvnoga neprijatelja. Htela je da istisne tuđi uticaj iz Arbanije, a postigla je da ga još više učvrsti. Osvajačkim hitcem htela je jedno radikalno, definitivno rešenje u korist svoga gospodarstva na jadranskoj obali, a uspela je da se tuđe gospodarstvo definitivno utvrdi. Njena težnja ka moru dala je naopake rezultate, jer je sprovedena naopakim sredstvima, to jest: *ono što se moglo postići samo u sporazumu i uz prijateljsko saučeeće oslobođenoga arbanaskoga naroda htelo se postići protiv njega*. Težnje izlaska na more metodima zavojevačke politike pretrpele su potpun poraz.

4. Vojna okupacija Arbanije.

Vojnu okupaciju Arbanije srpska vlada je izvodila sa onoliko smišljenosti i procene okolnosti sa koliko se u privatnom životu preduzimaju obične šetnje. Po odsustvu vojničkih i političkih predostrožnosti na koje su sve pri-

like upućivale, taj ozbiljni vojni i politički korak ličio je na kakav politički »špacir«, Lustreise što bi Nemci rekli, ali »špacir« koji će u istoriji srpskoga naroda ostati kao najkrvaviji spomenik jednogodišnjega ratnoga režima buržoazije i najbolji svedok njegove bezobzirnosti prema životima ljudi.

Sa divljenjem je neko upoređio izlazak srpskih trupa na Jadransko More sa Napoleonovim prelaskom preko Alpa. Što je do prostoga vojnika stajalo, oni su zaista ogromne smetnje savladali na način koji je divljenja dostojan. Ali što je stajalo do vojnih i političkih upravljača, oni su po svojoj bezobzirnosti činili pravu suprotnost pregalaštvu vojnika, gomilajući lakomislenost za lakomislenošću, ludost za ludošću, žrtve za žrtvama. Ta strahovita niska žrtava pruža se od polaska do povratka. Dopisnik zagrebačkoga »Obzora«, D. Mašić, opisuje pohod drinske divizije ovako:

»Sedmi dan toga čemernoga putovanja stajao je srpsku vojsku dosta žrtava. Komora već tri dana nije nikako stizala. Nije bilo hrane ni za ljude ni za konje. *Neprestano pešačenje po zimi i kiši, nespavanje i gladovanje toliko je slomilo vojnike, da su se sad jedva držali na nogama. Svakoga trenutka skliznuo bi po koji konj i skotrljao bi se niz klisuru sa tovarom ili municijom. Ljudi su se ustavljali, trpali na sebe municiju, i sami padali od tereta i nemoći. Već je izgledalo, ako potraje još samo koji dan tako, da nijedan živ neće izići iz ovih pustijskih planinskih krajeva. Ali se ipak čuteći išlo dalje. I tako ceo dan, po nespornoj i neprestanoj kiši ta vojska nije išla nego se upravo vukla u razvučenim kolonama, ostavljajući za sobom slabe, bolesne i mrtve.*

Nimalo manje muke i žrtve imala je da podnese i šumadiska divizija, koja se krenula od Prizrena preko Oroši. O gladovanju te kolone pisao je jedan oficir:

»Ma kako da je poslastica u to vreme bio hleb, ja sam mogao dobiti jednu polovinu — nudio mi je jedan moj vojnik, koji ga je platio 4 dinara. Sutra dan se prodavao po 5 i 6 dinara, a jedan je konjanik platio za jedan tajin i parče slanine 8 dinara. Docnije kad je nestalo hleba tako je isto skakala cena i kukuruzu, jer se sitan brđanski kukuruz dužine 12—15 cm. prodavao poslednjeg dana groš komad. Ove visoke cene slabo mogu ti dati predstavu o veličini gladi i muke što smo pretrpeli.

A kada su se tako namučili oficiri, onda kolike su tek bile patnje onih siromaha koji za celo vreme dugoga ratovanja nisu ni od kuda dobili ni kršene pare!¹

Od samoga početka primorski odred srpske vojske počeo je obeležavati svoj trag čestim grobovima pomrlih od gladi i umora, izmrzlih od mraza bez šinjela i šatorskih krila. Čije su to žrtve? Prema srpskim trupama koje po svojoj brojnoj snazi i fizičkoj iznurenosti nisu bile sposobne da izdrže nikakvu ozbiljniju borbu sa organizovanim arbanaskim plemenima, ova su se ponasala sa dostojanstvom neutralnih ali i nezavisnih posmatrača koji su davali besu i primali snishodljiva uveravanja o »miroljubivim« namerama srpskoga vojnoga pohoda. Sa autoritetom jednoga plemenskoga dinasta Prenk Bib Dada propustio je gladne, gole i bose, do srži u kostima iznemogle srpske trupe pod uslovom da mirno prođu putem i da se ne usude činiti ma kakvo zlo Mirditima. Još strožije su se komandanti čuvali da ne dirnu u stršljenovo гнездо Malisoraca.

Ovakvo držanje arbanaskih plemena poticalo je iz uverenja, dobivena iz Beča i Rima, da je autonomija

¹ Upućujemo čitaocu na dragocene beleške druga Koste Novakovića koje su od 1 januara počele izlaziti u Borbi pod naslovom *Četiri meseca u Srednjoj Albaniji*.

Arbanije zajemčena i da će se srpske trupe morati vratiti. Napoleon je pušten preko Alpa, jer se Napoleon morao vratiti.

Najveći deo naših vojnika u Arbaniji stradao je od bolesti, poglavito iznemoglosti i dizenterije, koja je morala nastupiti kao prirodna posledica gladi i rdave opreme. To su stradanja prežaljenih, upućenih na božju verešiju, izvršilaca napoleonskih podviga o čijem najnužnijem opremanju i snabdevanju politički i vojni upravljači nisu ništa mislili. A njihovi komandanti koji se nisu ustezali da ubiju od gladi i iznemoglosti pala vojnika ili da to trpe nisu imali ni trunka od duha onoga ruskoga vojskovođe koji je, prelazeći preko Alpa, povratio odanost gladne vojske ulaskom u raku koju je samom sebi bio namenio. Na celom maršu radile su naizmenično i svaka u svom pravcu slepe sile: glad i iznemoglost, batine i revolver!

Koliko je cenjen život ovih ljudi neka posluži i ovaj primer. Po naređenju komandanta na dugačkom putu od preko stotine kilometara ostavljena su manja odeljenja vojnika kao relejske stanice. Ludost ove naredbe u čisto vojničkom pogledu je očigledna, kao što je bila očigledna i sudbina ovih napuštenih ljudi koji su se našli u moru uzrujana arbanaskoga stanovništva, ogorčena svirepstvima srpske vojske u istočnim krajevima. To ogorčenje je ove jadnike progutalo. Od izvesnih stanica nije niko ostao da javi šta je sa njima bilo, i uzaman ih njihovi roditelji i braća još uvek preko novina traže. Osvetničko paljenje sela i masakriranje arbanaskoga stanovništva nije nikakva naknada za uzaludne gubitke.

Niska ludosti i žrtava koja je na kraju krajeva progutala primorski odred nema kraja. Kako je veličina zadatka u svakom pogledu premašala snagu odreda, na

predstražu na *Dajču*, mestu prve pogibije u borbi sa skadarskom posadom, bačeno je nešto malo drinaca drugog poziva. Bez šatorskih krila i u kršu gde nije bilo ni drvceta da se vatra založi, oni su čuvali stražu i propadali od zime. I posle prvoga ozbiljnoga napada odmornih trupa skadarske posade drinci su morali popustiti, ostavljajući iza sebe leševe koje su pojačanja šumadinaca nekoliko dana kupila i sahranjivala.

Ali je *brdička kasapnica* vrhunac ovoga bezobzirnoga bacanja ljudi u smrt i avanturističkih bravura bez smisla i ikakvih izgleda na uspeh. Istoriju te kasapnice još uvek obavija taman veo. Skadarska utvrđenja su najmodernijega tipa, jer je Turska naročito polagala da Skadar, kao istaknuti šiljbok na krajnjoj i vrlo važnoj tački carstva, bude što bolje utvrđen. Rovovi su maskirani, u zemlji, i sagrađeni od betona. Najboljim dvogledima spolja se ništa ne vidi, a kada se otvori borba ne zna se odakle sve vatra ne sipa. Prodiranje napadača sprečava nekoliko nizova različnih prepona, naročito hajdučkih jama koje se mogu staviti pod vodu i bodljikastih žica koje su povezane gvozdanim stubovima utvrđenim u cementnim podlogama. Celo utvrđenje je sada branjeno ne samo pešačkom vatrom iz zaklonjenih rovova već mnogobrojnom artiljerijom, naročito gradskim topovima najvećega kalibra.

Da se takva utvrđenja ne osvajaju golim šakama, uz potporu nekoliko brdskih baterija, čak bez ijednoga *poljskoga topa*, to je mogla proceniti najobičnija vojnička pamet. Pa ipak je napad naređen i 26 januara srpskom narodu priređena jedna od najludih i najtežih pogibija u celom srpsko-turskom ratu. Glas o strahovitoj pogibiji prodrlo je slučajno preko Crne Gore do Beo-

grada, i beogradska štampa nije pogrešila kada je u članku »Bitka na Brdicama« napala strahovitu pogibiju rečima:

»Opšte je osećanje, da se tamo nije vodio račun o ljudima. Ljudi su izgubili svoju raniju vrednost i, vrede taman onoliko koliko i bundeve«.

A posle nekoliko dana »jedan stručnjak«, iza koga se krije izvesno neki oficir, piše u istom listu u članku »Jedan zločin«:

»Svakoga dana izbijaju u javnosti novi jezoviti detalji o strahovitoj kasapinici na koju je izveden naš primorski odred na Brdicama. Vlada, istina, produžava i dalje da ovu krvavu tragediju obmotava najvećom misterioznošću i uvek izbegava da objavi listu gubitaka koje je naša vojska pretrpela u tom mahnitom preduzeću. Ali posle objave našeg izveštaja iz Murićana javno mnjenje uzbuđeno je toj meri tim zločinom izvršenim nad srpskom vojskom, da zatajivanja i zatiškavanje više ne pomažu. Na Brdicama palo je u ludu blizu 1300 srpskih vojnika i 39 oficira. Za taj beskorisni pokolj mora neko odgovornost da ponese«.

Tačni podaci o gubitcima na Brdici nisu još objavljeni, ali oni su kod Srba znatno veći nego što je u gornjem članku navedeno, a kod Crnogoraca nekoliko puta toliki. Hiljade ljudi su bačeni u smrt kao da se od blata mese, kao da nikada više neće nikom trebati. Mesto da na gornje optužbe dade obaveštenja, vladin organ Samouprava je odgovorila kako je »pred zoru, 26 januara, komandant primorskoga odreda dobio izrično naređenje od crnogorske Vrhovne Komande da vrši napad na Brdicu«. Napad je istoga časa naređen i njemu se ima da blagodari, po pisanju vladinoga lista, što je jedan položaj Brdanjola pao Crnogorcima u ruke! Prema tome,

komandant primorskoga odreda ili je svesno bacio u smrt nekoliko hiljada svojih ljudi radi uspeha sumnjive vrednosti na crnogorskom frontu ili je servirao nekoliko hiljada žrtava iz respekta prema visokoj ličnosti glavnoga komandanta crnogorskih trupa. Da su u celom preduzeću odlučivali razlozi koji nemaju ničega zajedničkoga sa najobičnijim pravilima ratovanja, vidi se i po tome što je u klopku upala samo jedna kolona i usamljena, bez pomoći i naslona desno i levo, izginula. Tako je pred tvrdim bedemima Skadra odigrana jedna krvava igra vojske, da bi se zadovoljila monarhistička sujeta kleptomana koji je pod tim bedemima sahranio svoju žalosnu zemljicu.

Mesec dana posle toga desila se strahovita pogibija u luci San-Đovani di Medua. Trupe koje su transportovane iz Soluna morem da pojačaju opsadu Skadra provele su na lađama u luci čitav dan, čekajući da se ko smiluje i da ih iskrca, i u tom čekanju zatekla ih je turska krstarica »Hamidija«. Brdička kasapnica nije izazvala ni za nokat veću opreznost prema opasnostima u koje se ljudi guraju. Na Brdici nije ordonans na vreme preneo zapovest za povlačenje, u Medui nije »Hamidija« prijavila svoj dolazak! Nije učinjeno ni ono što se za spasavanje ljudi moglo učiniti. »I kapetan lađe i sva posluga, kao što to u božićnjem broju Pijemonta lepo opisuje major Radoje Janković, zaboraviše na spasavanje vojnika. Disciplina popusti pred ličnom opasnošću. Nered se ušunja u hladnokrvnost. Nijedan čamac za spasavanje ne bi skinut«. Vojnici behu ostavljeni na milost i nemilost »Hamidije« koja svu topovsku vatru upravi na lađu punu vojnika »Vervenjotis«. Major Janković opisuje taj očajan trenutak ovim živim rečima:

»Huk topova dobi čarobnu moć nad svima. U ciglo jednom momentu oseti se tragedija tog nesrećnog dana. Vojnici, sa spremom na leđima, bacahu se sa nekoliko metara visine u vodu duboku nekoliko metara. Ranjeni se sklanjahu, da udare zavoje. Rane su bile grozne, zadane komadima čelika. Drugi se spuštahu niz konopce; po deset odjedared. Jedan konopac se otište! Sva sila »Hamidijinoga« besa sruči se na »Ver-venjotis«.

I u tom očajnom trenutku, kada nije bilo nijednoga starešine da posavetuje, ako pomoći ne može, da podeli sudbinu sa svojim vojnicima, okrenula su svoja dva brdska topića dva vojnika bez epoleta, jedan podnarednik i jedan kaplar, i radi spasavanja svojih drugova uhvatili se u koštac sa topovskim kolosima jedne ratne lađe! »Hamidija« se povukla, ostavljajući iza sebe pravu pustoš.

»Okolo lađe plovili su šinjeli, rančevi, polomljeni kundaci, vojnički uprtaci i ostali tragovi pretrpljene katastrofe. Šajkače, bez gospodara, ljuškale su se nešto pod vodom, kao velike alge. Nesrećne žrtve rasute tamo amo, svučene punim fišekljama, potonule su i dodirujući stopama peskovito dno njihale su se kao podvodno bilje. Belele su se ruke utopljenika. U ponekoj puška mrtvački stisnuta. Ponekog tiskao je talas na širinu...

»Na malom talasu ljuškaju se jedne nove dvoje-nice. Gde gde izbije glava. Talas je preliva i zanosi kosu tamo amo, te se ukazuje razdeljak... Lepe momke iz Podrimlja nosi voda kao opalo lišće. Prvi put od kako su u ratu, prevarila ih snaga. Junaci od Zebinjaka, Abdi-paše i Bakarnog Gumna leže savladani. Na svakom licu po jedna želja neizrečena. Njihove ih verenice čekaju, njihovo voće pupi, njihove su oči mrtve«.

I još bog zna gde bi se završila ova niska ludosti i žrtava, da se Skadar nije predao i da pitanje Arbanije nije dočepala Evropa u ruke. Sa makedonskoga ratišta

srpska vlada bi upućivala nove trupe jedne za drugima, da popune mesta onih koje su progutali snežni nameti arbanskih krševa, glad, bolest, Skadarsko Blato i Jadransko More. Zbog jednoga ni sa jedne strane neželjenoga sukoba između srpskoga arbanaskoga odreda i ostataka Džavidove vojske krenuta je u Arbaniju cela moravska divizija, a šta bi tek bilo da Arbanasi nisu mirno čekali rešenje Evrope? Ali su čak i »divlja« arbanaska plemena znala bolje proceniti presudni značaj toga rešenja po Arbaniju nego srpska vlada. Očekujući trenutak kada će ispratiti srpske trupe odakle su i došle, ona su umela uštedeti izlišne žrtve mnogo bolje od vlade koja je stajala pod zlokobnom sugestijom ruskoga uticaja. I, zacemento, posle pola godine gladovanja, stradanja, propadanja i ludoga harčenja ljudskih života, žalosni ostaci primorskoga odreda vraćeni su natrag, ostavljajući iza sebe kao jedini trag preko 5000 vojničkih grobova i opštu omrznutost kod stanovništva.

5. Kolonijalni ratovi.

Da vojna okupacija Arbanije mora izazvati očajan otpor gorštačkih arbanaskih plemena nije izgleda očekivala samo vlada g. Pašića. Ona je zaboravila da je Turska bila obetovana zemlja za navike ovih gorštaka, da su ih za muslimanski svet vezivale vrlo jake verske veze, pa je ipak jedan veliki deo državne moći Turske bio vezan u ovim krševima, bune su postale redovno stanje, iz njih je došao i jedan od najodsudnijih udaraca mladoturskom režimu. Držanje Arbanasa u pokornosti bio je vrlo težak zadatak za Tursku, i ako je ona imala u Anatoliji bogat rezervoar ljudskoga materijala koji je,

kada zatreba, prebacivala protiv pobunjenika u Evropi, protiv arbanaskih plemena, kao što je ova, kada zatreba, upotrebljavala protiv hrišćana.

Sa tim pitanjima srpska vlada se nije mnogo zamerala. O prirodnom otporu arbanaskih plemena ona ne samo nije vodila računa, već ga je u stvari provocirala, oglasivši arbanasko naselje, po primeru svih zavojevača, za ljudski odrod prema kome vredi *samo* upotreba grube sile. Posle neočekivanih vojnih uspeha prema Turskoj i vlada je, kao i ceo buržoaski svet u Srbiji, potonula u idolopokloničko verovanje u moć oružja kao *jedino* radikalnoga i rešavajućega sredstva. Ona je gurnula vojsku pravcem ka primorju bez ikakve političke direktive, posela njome veliki deo arbanaskih oblasti bez ikakvih strogih naređenja o držanju vojske prema samopouzdanim arbanaskim plemenima, i time je dala prvi potsticaj stalnom ratu na granici s mnogobrojnim žrtvama sa jedne i sa druge strane. Predstavnicima vlasničke politike nije ni na um došlo da misle koliko bi žrtava moglo biti uštedeno vođenjem računa o držanju vojske prema pokorenom stanovništvu i o neodoljivoj upornoj težnji ovih plemena da im se inače teški uslovi opstanka ne sužavaju i životne navike drsko ne vređaju.

I čim je soldateska, ostavljena samoj sebi, soldateska iza koje se politički upravljajući nisu videli, došla u dodir sa arbanaskim stanovništvom, ona je počinila takvu pustoš koji je arbanaski narod gurnuo u očajnu borbu za održanje. Tako je otvorena *serija kolonijalnih borbi* koje sa većim ili manjim prekidima traju od prelaska srpske vojske preko turske granice do danas i kojima se kraja još nigde ne vidi.

Slepa i gluva prema najgrubljoj praksi kolonijalnog istrebljenja koje je soldateska vršila, buržoaska štampa

je podigla paklenu poviku protiv »arnautskih divljaštava«, i ta je povika rasla sa nemoću vlade da odoli pritisku svojih moćnih suparnika oko Albanije. Ni nesumnjivo divlja i nekulturna afrička plemena nisu nikada dočekivala evropskoga nametljivca celivanjem njegove bele ruke. Još manje se to moglo očekivati od Arbanasa koji su već bili ispunjeni izvesnim političkim težnjama za koje su poslednjih desetak godina toliko žrtava podneli i sa kojima je bio upućen da računa svaki onaj koji nije bio unapred rešen na borbu do istrebljenja.

Arbanaska pobuna septembra meseca, zbog koje je Srbija morala ponovo mobilisati blizu tri divizije, je klasičan primer kako se kolonijalni ratovi izazivaju. Okupacija srpske vojske prostirala se sa istoka do na same kapije klisura i klanaca. Ona je rastavila orača od njive, stoku od paše, stada od pojišta, selo od vodenice, kupca i prodavca od pijace okolinu od varoši, a čitava planinska naselja od svoga privrednoga centra i žitnice za ishranu. Arbanas s one strane nije smeo kročiti na svoju zemlju koja je ostala na ovoj strani. Svi izvori za život bili su presečeni. U očajanju i gladi narod je najpre molio za slobodan dolazak na tržište, a kada mu je i to uskraćeno, između smrti od gladi i smrti od olova on je izabrao ovu drugu. Pri toj pobuni mogli su se umešati razni domaći i strani agenti, na koje je vlada s planom skretala pažnju javnosti, ali zemljište za eventualni uticaj tih elemenata pripremila je vlada g. Pašića, odbijajući arbanasko stanovništvo od sebe onim istim sredstvima kojima se najbolje mogla poslužiti da mu položaj olakša i da ga sebi privuče.

Ali vojni režim nije samo obustavio poslove i presekao redovne izvore zarade, već je *popljačkao* od stanovništva celu gotovinu ljudske i stočne hrane. Pri srednje-

vekovnom sistemu snabdevanja trupa, da se koliko toliko utoli glad vojnika, gurani su u glad meštani. Taj sistem snabdevanja trupa napunio je džepove mnogoga vojnoga i civilnoga činovnika koji su u ove oblasti ušli sa dovoljno iskustva kolika je moć novca; on nije olakšao narodu u Srbiji teret ratnih troškova, a natovarilo mu je na vrat još teže breme ugušivanja izazvanih buna.

Vlada je tu pljačku uzakonila i podigla do najvišega stepena uvođenjem *kontribucionih taksa* koje su vojne i civilne vlasti u novim krajevima naplaćivale. O skandaloznoj preteranosti tih taksa dovoljno je da navedemo samo ovo nekoliko primera. Od sto kilograma naplaćivano je na špiritus 117 din., na gas 54.65, na so 17.60, na šećer 30, na pivo 20, na zejtin 20, na kafu 100 i t. d. *Pohvatani su, dakle, svi oni predmeti koji se u narodnim masama najviše troše, bez kojih one ne mogu.* One su se svalile kao sinji teret na opljačkane i zarada lišene meštane i na sirote vojne obaveznike, ako su kad i kad popili kafu, nabavili gasa za svoje stražare ili kupili koje parče šećera da razblaže oporost okorela i buđava tajina. I kada ih šalje u smrt za bolju budućnost njene eksploatacije, buržoazija ih prati svojim poznatim aparatom posrednih poreza. A da tim taksama ne bi mnogo zbunila nenaviknuti trgovački svet novih krajeva i da bi ga uputila kako da se pomogne, na priznanicama po naređenju Vrhovne Komande piše: »Uvoznik se ovlašćuje da kontribucionu taksu, naplaćenu na ovu robu, prenese na potrošača.«¹

¹ U bezobzirnosti svojoj vlasti su otišle tako daleko da te takse naplaćuju po *bruto* težini, dakle i na daru, na težinu suda! Napr. sanduk piva od 50 flaša je težak 120 kgr: taksa se naplati od te težine, i ako samoga piva nema više od 35

U sasvim normalnim prilikama, kada privredni život teče potpuno redovnim tokom, ovoliko poskupljivanje života izazvalo bi nesnosno stanje. U prilikama, pak, kada je izvor redovnih zarada presanuo i gotovina popljačkana, narod od lira »razoružan«, kontrobuicione takse su gonile pravo očajnoj odbrani života. Kada se sve to ima na umu: da za život Arbanasa nije niko nikome odgovarao, da je vojska rupila u primitivne životne navike sa svojom krutom logikom sile, da su svi izvori života presečeni, ljudi i stoka ostavljeni bez hrane, da je pljačka dodijala i malom i velikom, i bogatom i siromašnom, — kada se sve to ima na umu, onda imate pred sobom retko tipičan slučaj *kako se stvaraju bune*. Da ne govorimo o užasnim scenama bede i gladi koje su se odigravale po Skadru i drugim pribežštima potisnutoga arbanaskoga stanovništva!

I kada je buna izbila, vlada je preko zastupnika ministra spoljašnjih dela izjavila da će Arbanasi biti »primerno kažnjeni«, buržoaska štampa je tražila istrebljenje bez milosti, a vojska je izvršivala. Arbanaska sela, iz kojih su ljudi bili blagovremeno izbegli, behu pretvorena u zgarišta. To behu u isto vreme varvarski krematorijumi u kojima je sagorelo stotinama živih žena i dece. I dokle su ustanici zarobljene srpske oficire i vojnike razoružavali i puštali, dotle srpska soldateska nije štedela ni njihovu decu, žene i bolesne. Verna slika tih varvarstava iznesena je u dopisima iz Arbanije u »Radničkim Novinama«, u člancima *Krvna osveta soldateske i Crnogorski bes*. Još se jednom potvrdilo *da je narodna*

kgr. Tako je i sa gasom, špiritusom i t. d. Kod špiritusa napr. sudovi su obično gvozdeni, a potrošači plaćaju taksu ne samo na špiritus već i na gvožđe koje ne vide. Tako su te takse udvostručene i utrostručene.

pobuna najprimitivnijih plemena uvek humanija od prakse stajaće vojske koju moderna država protiv pobune upotrebljava. Srpski vlasnici su otvorili svoj registar kolonijalnih ubijanja i grozota i mogu već dostojno stupiti u vlasničko društvo Engleza, Holanđana, Francuza, Nemaca, Talijana i Rusa.

6. Rezultati zavojevačke politike.

Od buržoaskih opozicionih grupa u Skupštini s pravom je neko istakao da u spoljašnjoj politici ratna vlada radikalne partije za vreme balkanskih događaja nije imala načelne opozicije izuzimajući socijalnu demokratiju. Ta saglasnost buržoaskih grupa u spoljašnjoj politici postignuta je istina većim žrtvama radikala nego njihovih protivnika, jer ako je obezbeđenje Balkana balkanskim narodima putem međusobnog sporazuma bilo do ovih događaja u istini rukovodno načelo radikalne partije u balkanskoj politici, onda je nesumnjivo da se ona u toku događaja više primakla svojim protivnicima nego onjnoj. U svakom slučaju politika radikalne vlade bila je u pogledu pravca izraz celokupne buržoazije, a g. Pašić najpogodnija ličnost da njenom »realnom« politikom rukovodi.

U svojoj arbanaskoj politici, kao i u drugim prilikama, g. Pašić voli da nas ostavlja u neizvesnosti šta upravo hoće. I u diplomatskom radu on je pre svega šef partije koja se razvila iz kolebljive i neodređene sitne buržoazije i koja, nošena događajima, gleda da okretnošću i sitnim lukavstvima nadoknadi odsustvo širokoga političkoga vidokruga i sposobnosti da u određenom pravcu istraje. Za vreme velikih događaja na Balkanu ta kolebljivost je u toliko jače ovladala kabinetima bal-

kanskih državica, u koliko je rasla nesrazmera između velikih prohteva i malih sredstava. U diplomatskoj veštini g. Pašića ona je dobila izraza u njegovoj sposobnosti da nešto hoće i neće u isto vreme, a ta politika hoće i neće ostavlja istina njenom rukovodiocu otvorena vrata na koja će se od najozbiljnije preduzeta koraka moći povući kao od pokušaja na koji se ozbiljno nije ni mislilo, ali te »pokušaje« srpski narod je skupo platio. U takvim pokušajima i pipanjima protekli su najsudbonosniji istoriski momenti, koji su iziskivali odlučno zalaganje svega autoriteta za odluke koje bi bile rezultat realne procene opšte situacije na Balkanu i stvarnoga položaja balkanskih naroda.

Kakva je ta situacija i kakva ona rešenja nalaže?

Balkansko Poluostrvo je jedna mešavina nacija sa izukrštanim istoriskim uspomenama. Pojedini delovi poluostrva koji u tim istoriskim uspomenama predstavljaju oblasti za sebe, uneli su se jedni u druge i leže jedan drugom na prirodnim pravcima kulturnoga i privrednoga saobraćaja sa svetom. To naročito važi za njegove centralne oblasti, Staru Srbiju i Makedoniju, za oblasti koje čine glavni deo turskoga nasleđa balkanskih državica. Tako, kada je iz tih oblasti naporima narodnih masa tursko gospodarstvo istisnuto, stupili su napred vlasnički krugovi balkanskih državica sa punim šakama planova o deobi zadobivenih oblasti na osnovu istoriskih i nacionalnih prava, ekonomskih i političkih nužnosti. Ali, eto zla! Deoba nije moguća a da se ne pogazi nacionalni princip, ne ugrozi državni opstanak, ne povrede stvarni privredni interesi i uobražena i preživela istoriska prava. Kao prirodna kapija Balkana Solun je na primer potreban svima, a Solun je jedan i nedeljiv. Saobraćajnu i privrednu osu Balkana, bez koje Solun ne

bi bio što je, predstavlja nesumnjivo vardarska dolina, a ona je takođe jedna i nedeljiva. Isto tako su se i granice srednjevekovnih carstava često pomerale i preklapale, zbog čega su i istoriske pretenzije balkanskih država u nepomirljivoj suprotnosti. Ko će, zatim, utvrditi gde prestaje i gde nastaje granica srpskoga i bugarskoga naroda uopšte? Kako da se prikupe u jednu nacionalnu zajednicu makedonski Sloveni a da se ne porobe Grci i ostali narodi? Kako da se prikupe u jednu nacionalnu državu Grci u Trakiji a da se ne porobe Turci i ne preseku veze Bugarske sa Bugarima u okolini Soluna i dalje do Kostura?

Eto samo nekoliko nagoveštaja o masi stvarnih i uobraženih pitanja, istinskih i lažnih interesa, koji su sa uništenjem turske vlasti potekli kao voda iz razbijena suda, i koji su mogli biti povoljno rešeni samo stvaranjem jedne nove zajednice. Otvorena uništenjem jedne celine, ta pitanja su mogla biti mirno i povoljno rešena samo u jednoj *novoj celini više forme*. To je bio jedini put koji pouzdano nije vodio u rat već zbliženju, slobodi, snazi i opštem napretku na Balkanu. Da ne govorimo o velikom značaju otklanjanja bratoubilačkoga rata, zajednica naroda na Balkanu je uopšte ono rešenje složenoga Balkanskoga Pitanja kojim bi svi balkanski narodi dobili najpovoljnije pogodbe za mirno i uspešno razvijanje u budućnosti. Samo stvaranjem nove zajednice namesto srušenoga turskoga gospodarstva mogla se sačuvati davno izgubljena nacionalna sloboda da se opet ne utopi u krvavoj međusobnoj otmici oko zadobivenih oblasti, otmici koja je najveća nesreća po slobodu balkanskih naroda. Ta sloboda je otmičarskim grabežom osvojenih oblasti udavljena pre nego što se bila rodila, a time je istoriski potvrđeno gledište socijalne demokra-

tije da nacionalno oslobodenje balkanskih naroda nije moguće bez ujedinjenja celoga Balkana u jednu opštu zajednicu. Takva narodna zajednica u isto vreme oslobodila bi sve narode i oblasti Balkanskoga Poluoštrva uzajamnoga stešnjavanja i zatvaranja koje česte granice sa sobom nose i svima otvorila slobodan izlazak na more. Balkan bi postao jedna prostrana privredna oblast u kojoj bi moderni privredni život dobio poleta, i svaki deo te oblasti dobio bi u celini jemstva za slobodu saobraćaja, za osiguranje privrednih potreba, za brže privredno razvijanje uopšte. Istinska ekonomska emancipacija balkanskih naroda leži u privrednoj zajednici Balkana. A sa ujedinjenjem političkih snaga i privrednim napretkom balkanski narodi bili bi sposobni da dadu otpora zavojevačkim težnjama kapitalističkih evropskih država.

Ako ima političkoga realiteta na Balkanu, to je nužnost zajednice balkanskih naroda. Uverenje o toj nužnosti ističe iz posmatranja stvarne situacije na Balkanskom Poluostrvu kao iz kakve otvorene knjige koja tako precizno ocrtava našu budućnost, i samo ona politika balkanskih država je realna kojoj ta misao služi kao rukovodno načelo.

Kao jedan čin u velikoj balkanskoj drami, najtešnje vezan sa prethodnom i potonjom radnjom, zavojevački pohod Srbije na Arbaniju je najgrublje odstupanje od načela zajednice balkanskih naroda, a u isto vreme odstupanje koje je plaćeno najočiglednijim porazom. Kako se taj čin događa izvan one zamršenosti istoriskih, etnografskih i političkih odnosa koja obavlja sporove u Makedoniji, to se u njemu najjasnije ispoljavaju tendencije balkanske politike buržoazije. U njemu su do

kostiju razgolićene netolerancija vlasničkih klasa prema drugim narodima, zavojevačke težnje i gotovost buržoazije da ih sprovodi najbrutalnijim zločinstvima kakva su do sada izvršavana samo u prekomorskim kolonijama. Napuštanje načela zajednice balkanskih naroda još pri sklapanju ugovora o zajedničkoj akciji protiv Turske oteralo nas je da se prebijamo i uzaman satiremo po vratolomnoj Arbaniji, a isterani iz nje odbačeni smo na Bregalnicu da se varvarski i suludo koljemo sa braćom. Jedna pogreška je povlačila drugu, jedan poraz dao je drugi. Tako je »realna« politika g. Pašića zapečaćena dvama vrlo realnim porazima: arbanskim i bregalničkim. A kada se arbanska avantura hoće da pravda otsecanjem od Soluna, a bregalnički zločin odbacivanjem iz Arbanije, onda se mora da istakne da je uzrok oba zla jedan isti, naime: zavojevačka težnja buržoazije i vlasničkih klika i faktora na Balkanu i njihova nesposobnost da ograničenom separatizmu gospodarećih interesa pretpostave načelo zajednice, koje su nekada propovedali mnogi njihovi predstavnici.

Zavojevačko držanje Srbije prema arbanaskom narodu specijalno pružilo je jedno iskustvo više o velikoj opasnosti koju svaka borba između balkanskih naroda predstavlja za jednu i drugu stranu. Ono je, u isto vreme, pokazalo i kako se politikom vlasničkih klasa unosi mržnja među narode.

Danas je postalo vrlo rizično propovedati potrebu zajedničkoga rada sa Arbanasima. U pogubnoj utakmici da opravda jednu naopaku politiku buržoaska štampa je stvorila o Arbanasima čitavu kulu neistinitih i tendencioznih mišljenja, a osvajačka politika Srbije sa svojim varvarskim metodama morala je Arbanase ispuniti dubokom mržnjom prema nama. Ali toga nije nekada bilo.

Srpska i arbanaska plemena pod Turskom, kao što se to vidi iz pričanja Marka Miljanova, živela su u bliskim vezama. Njih je spajala vrlo velika društvena srodnost, izražena u mnogim zajedničkim običajima, predanjima i uspomena, kao i u mnogim zajedničkim akcijama protiv turskih vlasti; često puta postoji i krvno sredstvo. Prema onom što je u narodu zabeležio Miljanov, Kuči, Belopavlići, Hoti, Piperi, Klimenti nisu predstavljali uvek dve grupe plemena, arbanasku i crnogorsku, podeljenih u dva neprijateljska logora, već su ona često stajala na jednoj strani protiv zajedničkoga neprijatelja. Kao prilog tome da su uspomene na te bliske odnose živle u arbanaskom narodu može se uzeti i ona izjava Arbanasa koju je na svom putu po Arbaniji zabeležio Dositej Obradović: »mi smo sa Srbi jedan rod i pleme bili«.

Mnogi faktori i događaji posle toga vodili su tome da namesto dobrih susednih odnosa i osećanja srodnosti počinje širiti netrpeljivost i neprijateljstvo. U tom pravcu najviše su pridoneli s planom sprovedena politika razdora iz Carigrada i postupanje Srbije i Crne Gore prema arbanaskom stanovništvu za vreme ratova sa Turskom.

Ako je ipak iko imao uslova za sporazuman rad sa Arbanasima, to su ga imale Crna Gora i Srbija. Ne samo izmešanost naselja i srodnost susednih plemena već i uzajamnost interesa upućivali su ova dva naroda na sporazum i prijateljske odnose. Kao što put na Jadransko More ide preko jednostavnoga arbanaskoga naselja, veze Arbanasa sa unutrašnjošću poluostrva vode preko srpske granice. Kao što je nama potrebno more, još više je njima potrebno kopno. Ako nas upućuju na

Arbanase brige za izvoz, Arbanase upućuju na nas brige za hleb. Ako se te dve strane ne sporazumevaju, one se uzajamno stešnjavaju i dave.

Ali svi izgledi za politiku sporazuma i prijateljstva razlupali su se u ovoj prilici mnogo više o jedan osion osvajački gest Srbije nego o sirovost arbanaskih plemena. Srbija nije ušla u Arbaniju kao *brat* nego kao *osvajač*. Šta više ona nije ušla ni kao *političar* već kao *grub soldat*. Iza grube vojničke praklike političar se nije video. Upravo, on je imao samo jednu misao koja se sadržavala u naređenju: idite i osvojite! Ili pokoriti ili propasti! Sa politikom koja nije računala sa *ljudima*, sa *plemenima*, sa *narodom* i prirodnom težnjom da i Arbanija steče i svoju samostalnost, Srbija je izgubila svaki dodir sa predstavnicima arbanaskoga naroda i njega odgurnula u očajnu mržnju prema svemu srpskom. Ako arbanaski narod nije do sada predstavljao jednu nacionalnu celinu koju bi mogla zagrejati i pokrenuti jedna misao, ta zajednička misao je danas nažalost u opštem *nacionalnom* revoltu arbanaskoga naselja protiv varvarskoga postupanja njegovih suseda, Srbije, Grčke i Crne Gore, revoltu koji je jedan veliki korak u nacionalnom buđenju Arbanasa.

Oslanjajući se isključivo na soldatesku koja nema razumevanja ovih pitanja, srpska vlada, zanesena osvajačkom žudnjom i opsenjena stranim uticajem, nije čak umela iskoristiti svoju polugodišnju vlast u Severnoj Arbaniji ni za jedan akt koji bi ostavio traga i ublažio rane. Ona to nije umela učiniti čak ni u poslednjem času kada je pitanje o autonomiju Arbanije već bilo sazrelo. Narodne mase su žudno tražile oslobođenje iz bednoga čifčiskoga položaja, ali za takva *revolucionarna* dela imala je razumevanja samo Napoleonova vojska

revolucije. Obrazovaniji redovi nisu krili od srpskih posada nepokolebljivu privrženost ideji autonomije Arbanije, ali to što bi umeo *politički* proceniti svaki engleski konzervativac bilo je i suviše daleko od srpskih radikalaca. Oni su nadirali ka moru na snagu. Kao neprijatelj Srbija je ušla u Arbaniju, kao neprijatelj je izašla.

Bezgranično neprijateljstvo arbanaskoga naroda prema Srbiji je prvi pozitivan rezultat arbanaske politike srpske vlade. Drugi još opasniji rezultat jest učvršćivanje u Arbaniji dve na zapadnom Balkanu najzainteresovanije velike sile, a ono predstavlja jedno iskustvo više da svako međusobno neprijateljstvo balkanskih naroda koristi samo njihovom zajedničkom neprijatelju. Zavojevačko držanje Srbije, Grčke i Crne Gore nije moglo sprečiti stvaranje autonomne Arbanije, ali je ono toga najmlađega pigmeja na Balkanu gurnulo da se još pre pojave na svet preda na milost i nemilost Austro-Ugarske i Italije. Taj fakat je od velike opasnosti po mir i slobodno razvijanje Srbije. Jasno je da ta opasnost ne dolazi od toga što je autonomna Arbanija uopšte stvorena, već od toga što je ona stvorena u borbi protiv zavojevačkih želja susednih balkanskih državica, što je upravo od njih oteta zauzimanjem Austro-Ugarske i Italije i što je time uz ove dve države tako jako privezana. Tamo gde je prijateljstvo potreba i jedne i druge strane zavladao je strasno neprijateljstvo, a prijateljske veze učvršćuju se između dve strane od kojih je jedna unapred osuđena da bude žrtva druge.

I jedan i drugi pozitivan rezultat osvajačke politike Srbije prema arbanaskom narodu osetile su državne finansije i naš privredni razvitak, ali najviše one desetih hiljada robova što propadaju po arbanaskim krševima. Oni su izbačeni na granicu da svojim životima

zaustavljaju talas ogorčenja koji su vlasnici zavojevačkom politikom izazvali i da čuvaju zemlju od opasnosti u koju je tom prilikom uvučena. Lancima kojima je htela okovati tuđi narod buržoazija je stegnula slobodu svoje zemlje i svoga naroda.

Dokle se, naposljetku, osvajački pohod na Arbaniju hoće da opravda lažnim teorijama o nesposobnosti Arbanasa za nacionalni razvitak, istinite, na žalost vrlo istinite zle posledice toga pohoda pokazale su pred celim narodom nesposobnost vlasničkih klasa za politiku narodnih interesa. Kakve će rezultate dati rad onih koji se u Arbaniji za autonomiju svoje zemlje bore, to je zasebno pitanje na koje će jedino budućnost dati tačan odgovor; ali potpun i skup poraz osvajačke politike naše buržoazije koja se protiv autonomije borila stoji pred nama kao svršen čin i zvoni kao jedna fina istoriska ironija na teoriju nacionalne »nesposobnosti« Arbanasa. A pošto sa porazom osvajačke politike nije završen lanac opasnosti i žrtava po slobodu srpskoga naroda i budućnost Srbije, potrebno je bar sad pogledati istini u oči i nasuprot predrasudama priznati: da je borba koju danas arbanasko pleme vodi prirodna, neizbežna-istoriska borba za jedan drukčiji politički život nego što ga je imala pod Turskom i drukčiji nego što mu ga nameću njegovi svirepi susedi, Srbija, Grčka i Crna Gora. Slobodan srpski narod treba tu borbu da ceni i poštuje koliko radi slobode Arbanasa toliko i svoje, i da svakoj vladi odreče sva sredstva za zavojevačku politiku.

Kao predstavnik proletarijata koji nije nikada bio izmećar zavojevačke politike vladajućih klasa, socijalna demokratija je dužna pratiti korak u korak istrebiljačku politiku vlasnika prema Arbanasima, žigosati je kao varvarstvo koje se pod lažnim izgovorom »više kulture«

vrši, kao klasnu politiku buržoazije koja se najštetnije odaziva po klasne interese proletarijata, kao antinarodnu zavojevačku politiku koja dovodi u opasnost mir i slobodu zemlje i silno pogoršava položaj narodnih masa. Protiv te politike socijalna demokratija ističe svoju lozinku: *politička i ekonomska zajednica svih naroda na Balkanu, ne izuzimajući ni Arbanase, na osnovici pune demokratije i potpune jednakosti.*

SADRŽAJ

	Str.
Predgovor Milovana Đilasa	3
Predgovor	13
I. IZ ŽIVOTA ARBANASA	
1. Postojbina i rasprostiranje	15
2. Plemenska organizacija i krvna osveta	21
3. Ekonomske prilike	29
4. Karakter naroda i duhovni život	35
II. AUTONOMNA ARBANIJA	
1. Pojava pokreta za autonomiju	44
2. Sever i jug: Gete i Toske	50
3. Izgledi u budućnosti	57
III. BORBE OKO JADRANSKOG MORA	
1. Jadransko More i borbe na istoku	64
2. Austro-Ugarska i Italija	68
3. Jadransko More i Balkan	72
IV. SRBIJA I ARBANIJA	
1. Zavojevačke težnje naše buržoazije	78
2. Težnje ka moru	84
3. Poraz zavojevačkog podviga	92
4. Vojna okupacija Albanije	97
5. Kolonijalni ratovi	105
6. Rezultati zavojevačke politike	110

PRVO IZDANJE OVE KNJIGE TISKANO JE CIRILICOM
U 15.000 I LATINICOM U 10.000 PRIMJERAKA

TISAK LATINICOM ZAVRŠEN JE 8. FEBRUARA 1946. GODINE
U TISKARI »NAPRIJED« U ZAGREBU